Dragoljub Krneta
Zlatiborka Popov-Momčilović

Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini

nubl

Dragoljub Krneta
Zlatiborka Popov-Momčinović

Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini

*Ova monografija je nastala kao rezultat istraživačkog projekta "**Religijska tolerancija građana u Bosni i Hercegovini**", koji je realizovan sredstvima Fondacije "**Friedrich Ebert Stiftung**" tokom 2006. godine.*

Izdavač:

NEZAVISNI UNIVERZITET
BANJA LUKA

ISBN
978-99938-845-9-0

Za izdavača:
Dr Đorđe Mikić

Urednik:
Dr Zoran Kalinić

Recenzenti:
Dr Ratko Dunđerović,
Istočno Sarajevo

Dr Ivan Cvitković,
Sarajevo

Dr Senija Tahirović,
Sarajevo

Lektor:
mr Svetozar Ličina

Senat Nezavisnog univerziteta Banja Luka odobrio je monografiju Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini, autora dr Dragoljuba Krnete i Zlatiborke Popov-Momčinović, za upotrebu na Nezavisnom univerzitetu Banjaluka.

Dr Dragoljub Krneta
Zlatiborka Popov-Momčinović

RELIGIJSKA TOLERANCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

nubl
NEZAVISNI UNIVERZITET BANJA LUKA
2007.

Predgovor

Čovjek se tokom svog života susreće s različitim pojavama, situacijama, ili ljudima, s kojima po svom izboru ne bi želio da bude. To je sastavni dio života. Iskustvo pokazuje da ljudi s manje ili više strpljenja podnose takve situacije. Umjeće življenja je upravo u tome da se i takve situacije razriješe, te da jedna neprijatna situacija ne proizvede nove neptijatne situacije ili lančanu reakciju. Drugim riječima, doživljavanje neprijatnih situacija od pojedinca zahtijeva da ispolji toleranciju na one situacije koje mu ne odgovaraju ili prema ljudima sa kojima ima različite poglede, ponašanje.

Pojam *tolerancija* je uveden u naš govor iz latinskog jezika, a nastao je od glagola *tolerare*, što u najširem smislu znači „trpjeti“ ili „podnositi“. U svakodnevnom govoru pojam se koristi da bi se ukazalo na mogućnost podnošenja neugodnih situacija, pritisaka, nepoželjnih uticaja, pritisaka, boli (fizičke ili psihičke) i slično. U psihologiji se koristi da bi se ukazalo na toleranciju frustracije, toleranciju dvosmislenosti ili nejasnoća, toleranciju straha i anksioznosti, toleranciju razlika i slično. Koristi se i u značenju tolerancije prema drugim društvenim grupama, vjerskim zajednicama, marginalnim grupama, pa se može konstatovati da tolerancija može biti posmatrana i kao stav prema nekom ili nečem. U tom kontekstu tolerancija se može definisati kao podnošenje drugih ljudi, njihovih karakteristika i bitnih obilježja.

Razumljivo je da se tolerancija može pojavljivati u kontinuumu od izrazite i umjerene tolerancije, preko ambivalencije do umjerene i izrazite netolerancije. Drugim riječima, uz tolerantno ponašanje moguće je očekivati i netolerantno ponašanje, jer određeni oblici ponašanja pojedinaca, grupa ili organizacija u socijalnoj sredini može biti manje ili više nepoželjno, pa i pogubno, pa se neki oblici ponašanja i ne mogu tolerisati. To, najbolje pokazuju krizne situacije, naročito ratne. Ipak, tolerancija nedvosmisleno znači prosocijalno ponašanje, koje se ogleda u slobodi mišljenja, govora i ponašanja, a koje ne ugrožava slobodu drugih pojedinaca, grupa i organizacija u zajednici.

Prihvatajući shvatanje da se tolerancija može posmatrati i kao stav prema drugima imamo na umu da osim socijalnih motiva čovjeka na različite (prosocijalne ili antisocijalne) aktivnost pokreću i njegovi stavovi. Samim tim što predstavljaju relativno trajnu tendenciju emocionalnog, vrijednosnog i akcionog odnosa prema ljudima i pojavama, stavovi imaju dinamičko dejstvo, tj. djeluju kao motivi i utiču na ponašanje pojedinca u društvu. Omogućuju nam da se ponašamo standardno i da se lakše snalazimo u raznim životnim situacijama.

Osim toga imamo na umu da socijalni stavovi omogućavaju efikasno objašnjavanje ponašanja ljudi. Preko stavova se može relativno lako, brzo i jeftino ustanoviti kakav odnos ima pojedinac prema raznim stvarima i pojavama, pa i prema religijskoj toleranciji. Stavovi utiču na sve naše mentalne funkcije, posebno na socijalnu percepciju. Naime, u svakodnevnom suočavanju sa drugim pojedincima želimo znati kakvi su i da li im možemo vjerovati. Često smo zainteresovani za osobine ličnosti koje se nalaze u osnovi ponašanja drugih, poesbno za one osobine koje trajnije determinišu takvo ponašanje. Trudimo se da budemo objektivni u procjenjivanju nečijeg ponašanja, drugih pojava ili socijalnih situacija. Izvjesno je da bez pouzdanih informacija nije moguće dobiti objektivnu procjenu, pa se pojedinci često oslanjaju na pomoć i podršku drugih u prikupljanju informacija. Na taj se način povjerenje u procjene drugih pojavljuje kao bitan elemenat vlastite procjene i bitan korak u donošenju odluke.

Osim toga, stavovi imaju funkciju zadovoljavanja različitih ljudskih motiva - na primjer, čovek koji ima pozitivne stavove prema ljudima u svojoj užoj radnoj ili životnoj sredini imaće više uslova da se osjeća prihvaćenim, da se druži, da mirno radi i stvara, da ostvari materijalne dobiti i drugo. I obrnuto, čovjek koji opaža da mu sredina nije naklonjena permanentno živi u oprezu, pod tenzijama i iscrpljuje se stalnim brigama, što može negativno uticati na njegovo funkcionisanje.

Interesantno je naglasiti da se opažanje i ocjenjivanje drugih veoma često veže i za socijalnu situaciju u kojoj se procjena odvija. Naime, uočeno je da su pojedinci skloni da sopstvene neuspjehe objašnjavaju djelovanjem nepovoljnih socijalnih okolnosti, a neuspjehe drugih njihovim osobinama ili karakternim svojstvima. U tom kontekstu se mogu čuti objašnjenja da pojedinci nisu uspjeli, jer je bila nepovoljna socijalna situacija, dok drugi nisu uspjeli jer su oni po prirodi neuspješni. S druge strane pojedinci su spremni da sopstveni uspjeh objašnjavaju vlastitim osobinama ličnosti, a uspjeh drugih češće objašnjavaju povoljnim socijalnim okolnostima.

Više je razloga za proučavanje stavova u mnogim oblastima ljudskog djelovanja, a posebno prema religijskoj toleranciji u multietničkim sredinama. Prvi razlog je to što stav predstavlja *tendenciju na akciju.* Nijedna druga psihološka osobina nema toliki uticaj na zbivanja kao stavovi - na primjer, ljudi se minimalno ili maksimalno angažuju da obave neke zadatke ne toliko zato što su minimalno ili maksimalno osposobljeni koliko zato što je to u skladu s njihovim stavovima, što smatraju ili ne smatraju vrijednim zalagati se za ciljeve svoje grupe (tima), što je vole ili ne vole. Takav odnos omogućuje da na osnovu saznanja o stavovima relativno uspješno predviđamo ponašanje ljudi u različitim situacijama.

Zbog svega toga je za sagledavanje religijske tolerancije u Bosni i Hercegovini najvažniji aspekt istraživanja upravo bio ispitivanje stavova o religijskoj toleranciji građana koji žive u različitim socio-kulturnim sredinama.

Autori

Sadržaj

Predgovor 5
Sadržaj 9
Uvodne napomene 11

Zlatiborka Popov-Momčinović:

RELIGIJA I TOLERANCIJA - DRUŠTVENA USLOVLJENOST 16

- *Monoteističke religije i problem tolerancije* 19
- *Nastanak modernog društva - promocija tolerancije* 27
- *Odgovor na protivrečja moderne: ponovna pobeda netolerancije?* 32
- *Teorija i politika multikulturalizma - za „novu" toleranciju?* 37
- *Uspon religijskog fundamentalizma krajem XX i početkom XXI veka i problem tolerancije* 41
- *Balkan na „kraju istorije" - pobeda netolerancije?* 48

Dragoljub Krneta:

REVITALIZACIJA RELIGIJE - bitna odrednica novog društva 53

KONCEPCIJA ISTRAŽIVANJA 64

- *Uzorak istraživanja* 67

RELIGIJSKA TOLERANCIJA U SVJETLU EMPIRIJSKIH POKAZATELJA 71

DISTRIBUCIJA STAVA PREMA RELIGIJSKOJ TOLERANCIJI 73

DETERMINANTE RELIGIJSKE TOLERANCIJE 83
- *Komparativni pokazatelji povezanosti bitnih obilježja ispitanika i stava o religijskoj toleranciji* 92
- *Socijalno-statusna obilježja ispitanika kao determinanta stava o religijskoj toleranciji* 93
- *Iskustvena obilježja ispitanika kao determinanta stava o religijskoj toleranciji* 103
- *Socijalnopsihološke karakteristike kao determinanta stava o religijskoj toleranciji* 119

Umjesto zaključka 135

RELIGIONSTOLERANZ IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA 141

ANALYSE UND INTERPRETATION DER FORSCHUNGSERGEBNISSE 157

LITERATURA 183

PRILOZI 191
- *Anketni list* 193

Uvodne napomene

Kao što je poznato ponašanje ljudi u određenoj socijalnoj sredini uslovljeno je velikim dijelom i uticajem niza različitih faktora iz šire i uže socijalne sredine. Na takve zaključke upućuju mnogobrojni radovi velikog broja autora koji su za predmet proučavanja imali faktore razvoja ličnosti. U tom kontekstu je razumljivo da je opšta društvena klima (socijalni milje) jedan od važnijih uslova koja generiše i usmjerava djelovanje niza posebnih, manje ili više izraženih socijalnih faktora na ponašanje. Izvjesno je, naime, da opšta klima i uspostavljeni društveni standardi vrednovanja poželjnog i prihvatljivog ponašanja u velikoj mjeri utiču na opažanje, procjenjivanje i stavove pojedinaca prema društvenim pojavama uopšte pa i prema drugim ljudima, jer determinišu opšti vrijednosni okvir pa samim tim i konkretan odnos pojedinaca prema društvenim pojavama i razumije se prema drugim i drugačijim članovima tog društva. Ovdje posebno imamo na umu da pojedinci u društvu usklađuju svoje ponašanje prema opštim normama i standardima i da na taj način društvena zajednica funkcioniše na lokalnom i širem nivou. Ne treba izgubiti iz vida da se veći dio stanovnika na ovim prostorima[1] ponaša konformistički i da svoje ponašanje prilagođava opšteprihvaćenim društveno važećim normama i standardima, tj. da prihvata opšteprihvaćene vrijednosti i stavove kao sastavni dio vlastitog sistema vrijednosti i stavova pa i normi ponašanja. Na tim osnovama se uspostavljaju i relevantne interakcije prema pripadnicima etničkih i/ili religijskih grupa i pojedinaca u neposrednom okruženju. Na tim osnovama se zasniva i socijalni pritisak, kao relevantan mehanizam psihosocijalne interakcije i bitan faktor regulacije ponašanja, ali i determinanta javnog ispoljavanja poslušnosti autoritetu[2].

---

[1] U nekim ranijim istraživanjima autor je ustanovio da se preko 75.00% anketiranih građana ponaša konformistički, tj. da je spremno svoje ponašanje podešavati prema opštevažećim i opšteprihvaćenim društvenim normama.

Dosadašnja socijalno-psihološka saznanja o opažanju drugih osoba ukazuju da je uspostavljanje odnosa sa drugim osobama veoma složen psihički proces, koji započinje opažanjem (primanjem čulnih nadražaja iz neposrednog okruženja) a završava objašnjenjem, tj. uočavanjem i memorisanjem opaženih podataka i uspostavljanjem odnosa prema tim pojavama ili pojedinaca na osnovu tako formiranih podataka, tj. preduzimanje niza konkretnih akcija ili konkretnim ponašanjem. Kako u toku tog procesa mnogobrojni i raznovrsni faktori djeluju različitim intenzitetom i kako osoba veoma često nije svjesna njihovog djelovanja (jer je obim pažnje svakog pojedinca ograničen na manji broj draži i podataka) do izražaja dolazi *selekcija*, te pojedinac u svom svjesnom stanju zadržava samo neke podatke, a neke ne zadržava. Na osnovu tih podataka pojedinci formiraju samo opšti utisak ili impresiju, kao i opšti stav o pojavama ili drugim osobama i pojedincima. To je moguće i nakon prvog susreta ili nakon kratkog kontakta. Takođe je opštepoznato da ta prva impresija o osobi uključuje i procjene o *'unutrašnjim'* osobinama posmatrane osobe. Nerijetko se na osnovu impresije o raspoloženju tokom razgovora i otvorenosti u kontaktu

---

2) O uticaju grupnog pritiska na opažanje za čitaoce je ilustrativan Ašov eksperiment, a o spremnosti pojedinaca na slijepu poslušnost autoritetu Milgremovi eksperimenti.

zaključuje i o drugim bitnim osobinama (sposobnostima, temperamentu, karakteru). Naravno da te procjene ne moraju uvije biti objektivne, već nerijetko mogu biti pogrešne, ali je evidentno da su to bitni aspekti ponašanja pojedinaca u kontaktima sa drugim osobama i da tako formirana impresija u velikoj mjeri utiče i na ponašanje osobe u društvu.

Osim navedenog, na opažanje drugih u velikoj mjeri utiče i '*usmjerenost organizma*', tj. fiziološka i mentalna usmjerenost na određenu vrstu draži, objekata ili pojava. Poznato je naime, da od usmjerenosti organizama zavisi šta će se opaziti a šta neće u posmatranju druge osobe. S obzirom na to da sadržinu usmjerenosti organizma u opažanju drugih čine *iskustvo* i motivi veoma je bitno naglasiti da je osoba više usmjerena prema onim objektima koji su u saglasnosti s njenim stavovima i vrijednostima, jer će osobe lakše opaziti i pozitivnije procijeniti one osobe koje su im poznate i slične nego one koje su im potpuno nepoznate i različite.

U tom kontekstu imamo na umu da vrijednosti i stavovi koje pojedinci imaju prema važnim društvenim pojavama značajno utiču ne samo na opažanje i procjenjivanje tih pojava nego i na uspostavljanje niza drugih odnosa značajnih za funkcionisanje lokalne zajednice. Poznato je, naime, fenomenološko tumačenje položaja pojedinca u društvu, prema kome se pojedinci prema pojavama i objektima koji ih okružuju odnose onako kako ih opažaju. Drugim riječima, dosadašnja socijalno-psihološka saznanja nedvosmisleno pokazuju da vrijednosti i stavovi koje pojedinci imaju prema drugim mogu biti pozitivnog i negativnog usmjerenja, te da njihovo ponašanje prema pripadnicima drugih grupa može biti kooperativno ili

odbijajuće, a socijalna sredina može biti podsticajna ili inhibirajuća, tolerantna ili netolerantna.

Izvjesno je da pojedini oblici i mehanizmi psihosocijalne interakcije tokom socijalizacije djeluju podsticajno ili inhibirajuće na ispoljavanje različitih aktivnosti. U prvom redu mislimo na mehanizme facilitacije i inhibicije koji izazivaju različite reakcije, jer facilitacija ukazuje da prisustvo drugih pozitivno djeluje na aktivnosti pojedinca dok inhibicija djeluje negativno. Drugim riječima, facilitacija je takav oblik psihosocijalne interakcije kada prisustvo drugih pojedinaca ili grupa izaziva olakšanje i poboljšava aktivnost pojedinca, a inhibicija je oblik interakcije kada prisustvo drugih izaziva kočenje i pogoršavanje u realizaciji aktivnosti. U tom kontekstu je važno napomenuti da od stepena izraženosti tolerancije u okruženju u velikoj mjeri zavisi i stepen ispoljavanja tolerancije pojedinca.

Vrijednosne orijentacije pojedinca imaju snažnog uticaja na ponašanje pojedinca u društvu. Iako se o vrijednostima u literaturi mogu naći različite definicije opšte je prihvaćeno stanovište većine autora da su vrijednosti '*želje ili ideje o poželjnom*' i da imaju značajnog uticaja na ponašanje ljudi u neposrednim životnim situacijama. Može se govoriti o '*filozofiji života*' ili o '*stilu ponašanja*', jer svaka preferencija određenog vrijednosnog odnosa u velikoj mjeri oblikuje i ponašanje pojedinca. Poznato je, naime, da se pojedinci bez razmišljanja u konkretnoj situaciji opredjeljuju za neke pojave ili objekte ili aktivnosti prema ličnom izboru (jer ih smatraju bitnim) a druge alternative i ne uzimaju u razmatranje (jer ih ne smatraju bitnim). U tom kontekstu se može konstatovati da 'filozofija života' ili 'preferirajući vrijednosni okvir' pojedinca u značajnoj mjeri može da utiče na opažanje, procjenjivanje i uopšte

odnos prema drugim. U prilog takvih zaključaka je i shvatanje Dunđerovića (2004) koji naglašava da “zavisno od toga kakve su društvene norme individua će manje ili više ispoljavati ono što sama cijeni i smatra vrijednim, te će stoga imati manje ili veće šanse da utiče na promjenu sadržaja vladajućih društvenih vrijednosti”.

Osim vrijednosti i socijalni stavovi utiču na opažanje, procjenjivanje i ponašanje ljudi i mogu biti od velike koristi u razumijevanju navedenih procesa i pojava. Poznavanje socijalnih i ličnih stavova pojedinaca može doprinijeti pouzdanosti i objektivnosti ne samo objašnjenja ponašanja ljudi nego i predviđanja njihovog ponašanja u sličnim situacijama. Ispitivanjem stavova moguće je lako, brzo i pouzdano ustanoviti kakav odnos pojedinac ima prema relevantnim pojavama uopšte pa i prema pripadnicima drugih etničkih i religijskih grupa i pojedinaca u svom okruženju. Mnogobrojna istraživanja stavova su pokazala da poznavanje prirode stavova (smjera i intenziteta) prema pojavama, procesima, objektima ili drugim pojedincima može doprinijeti pouzdanom predviđanju njegovog ponašanja u sličnim situacijama. Drugim riječima, stavovi pokazuju šta konkretni pojedinac '*zna*' (kognitivna komponenta), '*kako vrednuje*' (afektivna komponenta) i '*kakve je akcije spreman preduzimati*' (konativna komponenta) u sličnim situacijama prema pojavama, objektima i drugim pojedincima sa kojima uspostavlja određene relacije. Stoga je razumljivo da je preko istraživanja opštih stavova moguće spoznati smjer i intenzitet brojnih sociopsiholoških mehanizama i oblika interakcije koji determinišu položaj toleranciju-netoleranciju u neposrednoj socijalnoj sredini.

RELIGIJA I TOLERANCIJA - DRUŠTVENA USLOVLJENOST

Tolerancija spada u one društvene vrednosti čija se poželjnost najčešće i ne dovodi u pitanje, s obzirom da se ona smatra vrednošću i idealom po sebi. Može se reći da je tolerancija sastavni deo samog fenomena *društvenog i društvenosti* s obzirom da se u uslovima izrazite netolerancije i netrpeljivosti ugrožava sam opstanak, funkcionisanje i integracija određenog društva. Stoga je tolerancija u smislu prihvatanja postojanja različitih formi mišljenja, običaja i modela ponašanja jednom rečju onoga što je drugo i drugačije iskonska potreba ljudskog društva. Ona je isto tako nesuvisla potreba samoaktuelizacije i svakog individualnog i društvenog razovja, s obzirom da se samo u uslovima tolerancije dešava prelaz iz moralne heteronimije u moralnu autonomiju budući da u tolerantnoj socijalnoj atmosferi nema dogmatski postuliranih vrednosti, koje inače pogoduju preovladavanju autoritarnog tipa ličnosti i društvene strukture.

Međutim, kao i svaka vrednost, ona se na različite načine (ne) primenjuje u specifičnim društveno-kulturnim kontekstima i okolnostima, i različito se percepira od strane različitih društvenih grupa, organizacija, kultura i subkultura kao i pojedinaca. Isto tako, iza načelne opšte prihvaćenosti vrednosti tolerancije javlja se i svojevrsna opasnost da se, pod plaštom pozivanja na toleranciju, pravdaju netolerantni stavovi i prakse. Npr., neko može, pozivajući se na navodnu netoleranciju određenih pojedinaca ili grupa, biti prema njima izrazito netolerantan i to u ime zaštite tolerancije. Isto tako, netolerantni pojedinci i grupe mogu, pozivajući se na toleranciju prema različitom mišljenju, širiti svoje destruktivne ideje i sprovoditi ih u praksu. To u velikoj meri komplikuje primenu ovog društveno poželjnog ideala, s obzirom da se kroz njega prelamaju problemi odnosa opšteg i partikularnog, normativnog i primenjenog (primenjivog), idealnog i ideološkog. Jedan od važnih aspekata problematike fenomena tolerancije ogleda se u tzv. određivanju praga tolerancije. Naime, tolerancija nije intrinzična vrednost po sebi koja se definiše i praktikuje van određenog situacionog konteksta, te stoga ne postoji apsolutna, a priorna tolerancija prema svemu i svačemu. Često bi bio doveden u pitanje i opstanak same zajednice s obzirom da apsolutno tolerisanje netolerantnih dovodi u opasnost zajedničarske odnose[3]. Pored toga, ukoliko bi postojala apsolutna tolerancija, ne bi bilo potrebno a ni moguće teorijski je elaborirati i empirijski istraživati.

Kompleksnost fenomena tolerancije ogleda se i u njegovoj povezanosti sa drugim društvenim vrednostima i idealima. Npr., tolerancija je neraskidivo povezana sa vrednostima kao što su *sloboda* (sloboda da se ima drugačije mišljenje i da se bude drugačiji; sloboda izbora), *jednakost* (svi imaju jednako pravo na različito mišljenje; svako različito mišljenje je potencijalno jednako vredno), i dr., koje se najčešće smatraju normativnim idealima modernog, demokratskog društva. Međutim, zbog navedenih kompleksnosti kao i gore pomenutih protivrečnosti, objektivna proučavanja tolerancije su složena ali ujedno

---

3) Kao najbolja ilustracija može se uzeti primer tolerancije prema ideologijama i političkim pokretima koji pravo na slobodu mišljenja i toleranciju prema različitostima koriste za širenje govora mržnje i netoleranciju prema drugima.

predstavljaju podsticajan izazov svakom teoretičaru i istraživaču koji pokušava da se bavi ovim fenomenom.

Pojam tolerancije i netolerancije se najčešće proučavao u vezi sa religijom, budući da su tokom istorije religijska učenja, religijske organizacije i njihove elite, religijski rituali i običaji bili značajni izvor iz kog su upućivani zahtevi za toleranciju i netoleranciju, i vršene različite tolerantne i netolerantne prakse. S obzirom na uvek prisutnu moć religije kao takve i religijskih organizacija, koja doduše može izgubiti na snazi ali nikad potpuno nestati s obzirom da se društva nikada ne mogu potpuno sekularizovati, veza između religije i tolerancije ostaje relevantna. Kako je religija totalan fenomen koji obuhvata kognitivnu (saznajnu), afektivnu (emotivnu) i konativnu (akcionu) sferu ljudskog delovanja ona je samim tim povezana i sa problemom ne/tolerancije kao modelom ponašanja i međuljudskih odnosa. Isto tako, s obzirom da su, kao što je uočio Jung, religijski arhetipovi najstariji fenomen kolektivnog nesvesnog, mnogi individualni i kolektivni psihološki fenomeni su povezani sa religijom, a među njima se svakako nalaze i širokogrudost, strpljivost, obzirnost i otvorenost prema drugima (što su indikatori tolerancije), odn. licemerje, strogost prema drugima i drugačijima, isključivost, agresivnost, (auto)destrukcija, fanatizam (što su indikatori netolerancije).

Uz pomoć ove veze i odnosa sa i prema religiji, pojam i ideal tolerancije se najčešće operacionalizuje i podvrgava teorijskim elaboracijama i empirijskim istraživanjima, uprkos njegovoj gore navedenoj složenosti. Tolerancija se najčešće proučava kroz prizmu monoteističkih religija, njihovih učenja i međusobnih odnosa, s obzirom na njihovu idejnu snagu- sve one tvrde da su direktno objavljene narodu od strane Jednog Boga; praktičnu relevantnost- nude etička pravila i rešenja uređenja međuljudskih odnosa; brojčanu i geografsku zastupljenost. Zbog prisutnosti i važne uloge monoteističkih religija na našim balkanskim prostorima, ukratko ćemo se osvrnuti na problem njihovog odnosa prema toleranciji.

Monoteističke religije i problem tolerancije

Netrpeljivost prema onima koji drugačije misle, osećaju i praktikuju veru od „nas" je bila i ostala prisutna u raznim religijama i istorijskim periodima. Ova jungovska senka svake religije je, čine se, najviše prisutna u trima religijama otkrovenja. Sve one apsolutistički tvrde da su direktno objavljene od *jednog i jedinog* Boga[4] preko proroka čime se a priori negira pravo na upitan odnos prema njihovim učenjima i traži bespogovorna poslušnost po principu *credo quia absurdum*[5]. Čak i ako u sebi zadržavaju elemente iz objave prethodne (hrišćanstvo u odnosu na judaizam, islam u odnosu na judaizam i hrišćanstvo), činjenica da su kasnije objavljene „logično" upućuje da je njihova poruka savršenija od prethodne koju potonja nadopunjuje. Stoga se u monoteističkim religijama javlja svojevrsna napetost između univerzalnih vrednosti i normi koje one propovedaju (npr. ne ubij, ne kradi i sl.), i partikularističkih težnji grupa koje se za njih vezuju i načelno ih proklamuju.

---

[4] Šušnjić primećuje da „ako postoji samo jedan bog, onda on ne trpi druge bogove" te da se na zemlji lakše disalo kada su dominirale tzv. mnogobožačke religije. S tim u vezi, prvi hrišćani u rimskom carstvu nisu bili proganjani zbor vere, već zbog nepoštovanja zakona koji su tada bili na snazi (Šušnjić, 1998: 334).

[5] *Credo quia absurdum*- (verujem jer je apsurdno) je čuvena misao ranohrišćanskog filosofa Tertulijana kojom se želi istaći da za istinsku veru i verovanje nije potrebna racionalistička argumentacija i dokazivanje.

Uopšteno govoreći, karakteristika predmodernog doba za koje važi postojanje velike moći i važnost društvene uloge religije[6], kako antičkog tako i srednjovekovnog, da se drugi posmatra kao apsolutni drugi s obzirom da ova društva žive po principu „supstancijalnih različitosti" (Lošonc, 2002: 10). To se npr. jasno ogleda u odnosu Grka prema „varvarinu" odn. vernika prema „jeretiku" u srednjem veku. Kako je antička religioznost bila politeistička, u njoj je ova distinkcija spram drugih bila manje impregnirana isključivošću i fanatizmom. Svaka delatnost je imala svoga boga, svaki bog je imao svoje kultove i ova religijska šarolikost je u velikoj meri doprinela nastanku kritičke misli u okviru filosofije[7]. Ako prenebregnemo činjenicu da su ova društva bila u suštini patrijarhalna (što se vidi iz odnosa gospodara prema robu, muškarca prema ženi i deci, starijih prema mlađima), u njima je postojala relativna unutrašnja otvorenost i određeni nivo dostignute političke slobode. Kako navodi Volter, rimska vlast je bila preokupirana ovozemaljskim stvarima a što se tiče duhovnih vladalo je pravilo rimskog senata: „*Deorum offensea diis curae*“ (o uvredama nanesenim bogovima treba da brinu sami bogovi)“ (Voltaire, 1988: 53). Međutim, ova načelna trpeljivost nije sprečavala antički svet da bude zatvoren prema onima izvan kruga svog sveta (npr. strancima i „varvarima“). Kako su monoteističke religije religije jednog i jedinog Boga, odnos prema drugima je bio pun potencijalne ali i stvarne isljučivosti koja proizlazi iz apsolutne ubeđenosti u vlastitu ispravnost i bogougodnost. Da bi se potkrepila tvrdnja o važnosti podvlačenja razlika u odnosu na druge u okviru monoteističkih religija kao i težnji ka njihovoj apsolutizaciji, može se ukazati i na naizgled banalnu činjenicu da je svaka od njih uzela drugi dan za praznovanje odmora od ovozemaljskih poslova- jevreji su uzeli subotu, hrišćani nedelju a muslimani petak (Šušnjić, 1998: 346).

---

[6] Džejms Sajer ispravno navodi da „tokom trajanja ranog srednjeg veka sve do kraja sedamnaestog veka... Hrišćanstvo je toliko postalo deo zapadnog sveta da su ljudi, bez obzira da li su verovali u Hrista ili se pretvarali da su hrišćani, živeli u kontekstu ideja koje su se oformile i koje su bile pod uticajem hrišćanske vere... Loši ljudi su možda odbacivali hrišćansko božanstvo, ali su shvatali za sebe da su loši prema osnovnim hrišćanskim postavkama..." (Sajer, 1996: 21-22).

[7] Pri tome ne treba smetnuti s uma da su Protogorini spisi *O bogovima* spaljeni na gradskom trgu, i da u delu zvanične optužbe protiv Sokrata stoji da ne veruje u bogove u koje veruje država. Međutim, kao što uočava Volter grčko društvo nije bilo teokratsko i u njemu nisu postojale verske dogme, stoga je ovde reč o političkom, stranačkom obračunu gde je nizu optužbi protiv Sokrata pridodata i ona da ne veruje u bogove u koje veruje država (Voltaire, 1988: 50-51).

Ovakva apsolutizovana samopercepcija koja se bazira na poziciji posedovanja jedine istine o onom onostranom, transcedentnom koje daje poslednji smisao i značenje ovostranom, ovozemaljskom je dalo monoteističkim religijama izrazitu moć oblikovanja ljudskih života i sudbina. Definisanjem onoga šta je poželjno a šta nije, šta je sveto a šta profano, religija ima sličnosti sa političkim ideologijama s obzirom da i one pokušavaju da ukažu kako je potrebno urediti ljudsko društvo i na kojim principima i vrednostima izgraditi društvene odnose. Upravo ova mogućnost korišćenja religija, pre svega monoteističkih u političke svrhe, kako od strane svetovnih vladara tako i od strane božjih zastupnika na zemlji (Crkve i sveštenstva) je otvorila religije prema raznim oblicima političkih i ideoloških zloupotreba. Među njih se ubraja legitimacija ovozemaljske vlasti, progon i teror prema neistomišljenicima, bili oni politički ili verski ili a neretko i jedno i drugo. To je naročito bilo karakteristično za predmoderni period u kom je religija determinisala sve svere društvenosti: zakoni su smatrani božjom zapovešću, obrazovanje je bilo u crkvenom domenu a društvene nejednakosti i hijerarhije su smatrane božjim poretkom (Hague, Harrop & Breslin, 1998: 68). Iz ove sveobuhvatne uloge i prisutnosti religije i Crkve je delom proizilazila i njena neograničena moć i snaga. Budući da svaka moć, a naročito ona apsolutna i nekontrolisana kvari[8], ni svera duhovnosti nije bila imuna od ovog sociološkog zakona, što se naročito manifestovalo u progonu neistomišljenika, bilo iz drugih vera bilo unutar sopstvenih redova (tzv. pojam hereze). Praksa netolerancije i progona je u određenom periodu bila gotovo, ako ne i institucioanalizovana, npr. u periodu inkvizicije kao i u periodu pojave i jačanja protestantizma zbog čega su nastali sukobi i konflikti sa katoličanstvom velikih razmera.

Pored povezanosti religije/Crkve i ne/tolerancije zbog važne društvene i političke uloge koju je religija/Crkva imala tokom istorije, problem proizlazi i iz samih teorijskih postavki religija. Iako se često navodi da verska netolerancija ne proizlazi iz izvornih učenja monoteističkih religija već iz njihove prakse kojom se ona najčešće iskrivljuju, neka mesta iz svetih spisa problematizuju ovakva stajališta. Tako su npr. u judaizmu Jevreji božji izabrani narod, što dovodi do svojevrsnog nipodaštavanja i opravdanja upotrebe nasilja prema onima koji veruju u drugog boga odn. bogove: „U gradovima onih naroda koje ti Jahve, bog tvoj preda u baštinu ništa ne ostavljaj na životu, nego ih udari „*heremom*“- kletim uništenjem... tako da vas ne nauče činiti sve one odvratnosti što ih oni čine svojim bogovima, te da ne sagriješite protiv Jahve, Boga svoga“ (Ponovljeni zakon, 20- 16, 18). Cvitković s pravom primećuje da su „stari Izraelci snagu svoga boga odmjeravali na osnovu svojih vojnih uspjeha“ (Cvitković, 2004: 32). Iako se često navodi da je hrišćanski Bog Bog ljubavi, milosti i praštanja, što se ogleda u čuvenim sentencama „Ljubi bližnjeg svoga kao samog sebe“, i „Ko tebe kamenom ti njega hlebom“ na nekim mestima u Novom zavetu se vidi stanovit ambivalentan odnos prema neistomišljenicima: „Ko nije sa mnom, protiv mene je; i koji ne sabira sa mnom, rasipa“ (Mat 12- 13). Slično je i sa islamom gde se s jedne strane nalaže trpeljivost prema tzv. pripadnicima religija knjige (Jevrejima i hrišćanima), a u Kur'anu časnom se nalaze mesta poput sure 40, ajeta 13: „O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da bi ste se upoznali“, kao i sure 2, ajeta 256: „Nema prisile u religiji“. S druge strane rat u ime vere smatra visokim moralnim i verskim činom: „I neka se zato na Allahovom putu bore oni koji ne žale da žrtvuju život na ovom svijetu za onaj svijet. Za onoga tko se bori na Allahovom putu, pa pogine ili pobijedi, Mi ćemo, sigurno, obilno nagraditi“ (Kur'an IV, 95). Stoga posebno počasno mesto u islamskoj veri i tradiciji imaju šehidi, borci koji su poginuli braneći svoju veru budući da je rat pokazatelj vernosti jer je Allah uvek na strani pravih vernika. To se jasno ogleda u sledećoj suni: „Mi dajemo pobjedu sad jednima a sad drugima, da bi Allah ukazao na one koji vjeruju i odabrao neke od vas kako šehide“ (Kur'an III, 160).

---

[8] Što je preformulacija stava liberalnog mislioca lorda Atkona koji je istakao da svaka vlast kvari, a ona apsolutna kvari apsolutno.

Što se tiče odnosa monoteističkih religija i tolerancije, za njih je karakteristična još jedna specifičnost. Naime, sve njih je u određenim istorijskim periodima pratilo nasilje- bilo da su bile proganjane ili progonitelji. Gotovo čitava istorija jevrejskog naroda je jedno veliko progonstvo- počev od egipatskog ropstva preko progona od strane Asiraca, rušenja Solomonovog hrama i Jerusalima i deportacije od strane Vavilonaca, do nebrojenih pogroma koje su doziveli širom Evrope u koju su se rasuli. Međutim, nasilje i teror su trpeli i brojni pripadnici drugih monoteističkih religija. Može se reći da, dok su se borile za svoj status u društvu, najčešće su bile proganjane. Tako je, npr. prorok Muhamed bio proteran iz Meke. Međutim, kada su ojačale i povezale se sa ovozemaljskom vlašću, one su počele da proganjaju[9]. Tako su, nakon što je Muhamed pobedonosno ušao u Meku uništeni idoli iz Kabe čime je okončan politeizam a raspršena arapska plemena u koje je Muhamed slao svoje glasnike su, uz manje proteste prešla na islam, a ne mali deo njih je morao biti ubeđen upotrebom sile (Gordon, 2001: 25). Kada je reč o hrišćanstvu, Leonardo Bof primećuje da je politička i kulturna pustolovina Crkve počela onda kada je hrišćanstvo postalo zvanična religija, te Hrist postaje imperator, gospodar a ne više sluga (Boff, 1982: 76). „Volja za moć“ je teorijski elaborirana u XI veku u čuvenom *Dictus Papae* pape Grgura VII, gde se htelo istaći da je papa neograničeni gospodar Crkve, koji je iznad svih vernika, sveštenika i biskupa, iznad svih lokalnih, regionalnih i nacionalnih crkava kao i najviši gospodar sveta, koji je iznad knezova i careva kao grešnih ljudi s obzirom da je preuzeo službu od samog apostola Petra (Küng, 1995: 442). Ovaj naglasak na unutrašnjoj organizaciji i disciplini koja se ogleda u episkopalnoj formi autoriteta, kao i težnje ka ovozemaljskoj vlasti[10] odn. kontroli svetovnih vladara od strane Crkve, vodile su u sukobe i neretko otvorene bitke sa svetovnim vlastima. Sa pojavom protestantizma hrišćanstvo se pokušava vratiti na svoju iskonsku jevanđeosku poruku, međutim da bi opstale reformatorske Crkve su morale da stupe u savez sa ovozemaljskim vlastima i neretko bile netolerantne prema neistomišljenicima. Tako je Luter savetovao vlastima da se krvavo obračunaju sa seljačkim ustankom i njegovim mesijanskim vođom Tomasom Minzerom (Thomas Müntzer)[11], a reformatori Ulrih Cvingli (Ulrich Zwingli) i Džon Kalvin (John Calvin) su se sa velikim žarom borili ne samo protiv katoličanstva već i protiv onih iz sopstvenih redova koji misle drugačije (Hattstein, 1996: 85-86). Strogi, asketski puritanizam prvih kolonizatora u SAD je bio poznat po svojoj težnji da strogo kontroliše sve aspekte života nove zajednice. Oni koji se nisu sa tim slagali su, pod pretnjom kazne, na čelu sa sveštenikom Rodžerom Vilijamsom pobegli i osnovali novu koloniju Rod Ajlend (Rhode Islands).

---

[9] Tako Denis Didro primećuje da „Hrišćani, kada su bili slabiji od pagana, zahtijevali su trpeljivost za sebe; postavši jači od pagana, oni su tražili iskorenjivanje paganstva“ (Šušnjić, 1998: 333).

---

[10] O čemu najjasnije svedoči čuveni *Dictatus Papae* pape Grgura VII iz XI veka.

[11] Iako naizgled deluje paradoksalno, Luter je uporište za takav jedan stav imao u svom učenju o slobodi savesti odn. spasu samo kroz veru. Naime, svetovni vladar ima pravo da suzbija lažna učenja budući da zablude raskolnika upravo i svedoče da oni nemaju savesti, s obzirom da je sveto pismo potpuno transparentno i jedino merilo prave vere (Saada-Gendron, 2005: 205). S tim u vezi, mir u Augsburgu (1555) proglasivši načelo *cuius regio eius religio* uspostavlja ne odvojenost države od crkve već međusobno razgraničava crkve prema preovladavajućoj religiji na određenoj teritoriji.

Kada je reč o pravoslavnoj Crkvi, ona nije elaborirala načelo slobode Crkve u odnosu na svetovnu vlast (*Libertas Ecclesiae*)[12] već je težila tzv. simfoniji (skladu) između Crkve i države. Naime, smatralo se da je to idealan odnos ove dve institucije s obzirom da se jasno razgraničava svera njihovog uticaja[13]: za jednu su rezervisana ovozemaljska, a za drugu pitanja duhovnog područja. Ova nezavisnost je u stvarnosti više bila interdependencija odn. međuzavisnost s obzirom da obe institucije zapravo čine i održavaju tada postojeći poredak (Küng, 1995: 253), čime je Crkva indirektno podupirala samodržavlje. Međutim, ni ovaj odnos nije bio bez napetosti koja se doduše nije manifestovala kao sukob između carstva i ispolitiziranog papinstva, već „carstva koje je zloupotrijebljavalo svoj apsolutizam u odnosu na duhovnu slobodu Crkve, te Crkve koja je naglašavala svoju duhovnu slobodu naspram

---

12) Ovo načelo je međutim nije sprečavalo da se upliće u sveru svetovnih pitanja. To se najčešće pravdalo tzv. teorijom dva mača, po kojoj su crkvena i svetovna vlast odvojene ali prva ima neprikosnovenu prednost budući da je večna dok je zemaljska vlast prolazna.

13) To nije bio slučaj sa Katoličkom crkvom pa njenu istoriju karakterišu perioda dominacije nad državom, ali i dominacije države nad crkvom, ne retko praćeni krvavim sukobima i konfliktima vođeni težnjom ka prevlasti.

apsolutističkom carstvu“ (Benz, 1991: 147- 148). Po ideologiji josifinizma, koji je postao ideologija ruskog carstva u hrišćanskom caru dolazi do sjedinjavanja svetovne i duhovne vlasti na šta potonja više ne može da utiče (isto, 151). Tako je npr. Ivan Grozni skinuo šest mitropolita sa položaja, od kojih je jedan bio ubijen, a Petar Veliki ukinuo patrijaršijski sistem i Crkvu učinio podložnom sinodu čije je članove sam imenovao. Stoga se, kada je o pravoslavlju reč, prevashodno radi o netoleranciji države tačnije apsolutističke vlasti nad sverom duhovnosti[14]. Praksa koja je u ovim društvima nastavljena uspostavljanjem tzv. borbenog ateizma posle tzv. socijalističkih revolucija.

Upravo iz ove činjenice da je praksa verske netolerancije uglavnom proizlazila iz političke, javne zloupotrebe religije kao i veze Crkve sa državom, a neretko i diktatom svetovne vlasti nad duhovnom, moderno doba nastupa sa težnjom da religiju suzi na privatnu sferu i da je odvoji od države proglasivši je za ličnu stvar. Smatralo se da se jedino tako može očuvati mir u društvu i uzajamna trpeljivost između različitih konfesija.

Nastanak modernog društva - promocija tolerancije

Kao glavna karakteristika i osobenost modernog društva nameće se primat pojedinca, individue koja postaje glavni izvor i referentna tačka institucionalnih i kolektivnih političkih rešenja (države, političkih i pravnih

---

14) Tako je npr. Maksimu Ispovedniku zbog neposlušnosti vizantijskom caru odsečena ruka (Jerotić, 2000:12-13). Zbog toga se često ističe da su u Vizantiji periodi cezaropapizma odn. dominacije vladara nad duhovnom vlašću bili češći od perioda tzv. simfonije.

institucija). Stoga umesto čoveka podanika tipičnog za predmoderni period, na istorijsku pozornicu nastupa čovek građanin od čijeg pristanka i slobodnog izbora zavisi legitimnost političkih, religijskih i drugih institucija. Ovaj kopernikanski preokret u okviru političke filosofije se javio pre svega u okviru teorija prirodnog prava i društvenog ugovora, a svoje praktično priznanje i primenu je zadobio u okviru prvih liberalnih ustava i deklaracija koji su inagurisani s ciljem zaštite ljudske slobode i prava.

Ovo buđenje čoveka kao slobodnog je delom produkt bujanja ekonomskog razvoja kome tradicionalne vrednosti (bespogovorna poslušnost autoritetu, suprematija verskih dogmi nad drugim oblicima mišljenja, pre svega nad naukom i filosofijom, patrijarhalnost i paternalizam) i institucije (krute feudalne granice, crkvena autoritarnost i stroga organizaciona hijerarhija dr.) predstavljaju prepreku, a delom buđenja ljudske samosvesti koja se oslobađa različitih stega i sad sama sebi trasira nove puteve. Postaje samoočigledno da čoveka kao takvog i nema bez slobode, jer se on bez nje ne razlikuje od drugih živih vrsta, a isto tako da nema ni individue, koja bez slobode biva reducirana na neizdiferenciranu česticu različitih kolektiviteta koje potiru njen specifikum.

Posledica bujanja ovakvog načina mišljenja je jasna artikulacija zahteva za sužavanjem religije na tzv. privatnu sferu i pripadanje određenoj konfesiji na jednu od ljudskih sloboda, s obzirom da je povezivanje religije sa javnom sferom, tj. državom i politikom po pravilu dovodilo do brojnih političkih zloupotreba kao i kršenja prava i sloboda ljudi. Iz ovakvog odnosa proizlazi i jasan zahtev za verskom tolerancijom, s obzirom da svako ima pravo i slobodu da sam bira svoju religiju i da u tom izboru ne bude ograničavan i ugrožavan od drugih. Ovi zahtevi su možda najkonzistentnije izraženi u okviru političke filosofije engleskog mislioca Džona Loka, u njegovim spisima *Dve rasprave o vladi,* i spisu *O toleranciji.*

Lokov značaj za stavljenja problema verske tolerancije na društveno- političku agendu je utoliko veći što Lok ne posmatra problem verske tolerancije kao puki spoljašnji odnos trpljenja između različitih konfesija, već što ga izvodi iz same definicije religije i Crkve, te toleranciju smatra „osnovnom karakteristikom istinske crkve“ (Lok, 2002: 367). Crkva je po Loku „dobrovoljna zajednica ljudi koji se okupljaju zajedno iz sopstvenog nahođenja da bi vršili bogosluženje na način koji smatraju prihvatljivim za Boga, a koji je delotvoran za spas njihovih duša“ (isto, 372). S tim u vezi svaki oblik nametanja religijskih verovanja drugima i netolerancija su ne samo neopravdane, već i besmislene s obzirom da je spasenje moguće samo ako se iskreno, a ne pod prinudom, veruje u određene dogme i slobodno pristupa određenoj Crkvi. Zatim, s obzirom da je svaka „crkva ortodoksna za sebe“, a za druge „grešna ili jeretička“ (isto, 375), nijedna nema pravo da loše postupa prema drugoj odn. da se meša u pitanja njene dogme i unutrašnje organizacije. Ono za šta se Lok dalje zalaže i što je jedna od glavnih obeležja modernog društva je odvajanje Crkve od države s obzirom da „briga o dušama ne može da pripada građanskom vladaru“ (Lok, 2002: 371). Njegova se vlast sastoji u spoljašnjoj snazi dok se religija odnosi na unutrašnju stranu duha i ubeđenost uma. Stoga su spoljne prisile poput zatvaranja, mučenja, oduzimanja imovine ne samo neopravdani već i besmisleni kada je reč o duhovnim stvarima.

Pored Loka, zahtevi za religijskom tolerancijom, ponegde i za razdvajanjem Crkve od države su izraženi i u delima Baruha de Spinoze, Aleksisa de Tokvila, Voltera, Džona Stjuarta Mila i dr. Tako je po Milu, prihvatanje različitosti od velike koristi za religiju, budući da bez slobodne diskusije dolazi do okoštavanja, pasivizacije i opadanja snage određene religije. U takvim okolnostima „umesto žive predstave i žive vere, ostaje samo nekoliko napamet naučenih fraza, ili ako se nešto i zadrži, to je samo opna i ljuska bez pravog značenja, dok je ono bitno jezgro izgubljeno“ (Mil, 1988: 71). Po Spinozi, ljudi imaju ničim sputano pravo na različita politička i verska uverenja. Njih nijedna vlast ne može da ograniči ne samo što nema na to pravo već ni moć budući da „nikada neće moći učiniti da ljudi ne sude o stvarima prema vlastitoj naravi, i da na njih ne utječe ovo ili ono čuvstvo“ (Saada-Gendron, 2005: 141).

Međutim, iz toga ne proizlazi neograničeno pravo na delovanje po vlastitiom nahođenju, te su ljudska dela ograničena potrebom očuvanjem mira[15]. Po Volteru, praksa netolerancije je potpuno u suprotnosti sa prirodnim pravom i ljudskim razumom, s obzirom da je načelo „... ti ne pripadaš mojoj vjeri, ti dakle uopće nemaš vjere“ potpuno apsurdno i divljačko (Voltaire, 1988: 48- 49). Dalje, bez tolerancije nema društvenog napredovanja s obzirom da ona omogućava slobodnu komunikaciju između ljudi koji pripadaju različitim konfesijama, a koja je osnov za razmenu znanja, širenje uma, trgovine i radinosti. Stoga se kod Voltera, pored moralne vrednosti tolerancije naglašava i njena utilitarna dimenzija s obzirom da netrpeljivost, praznoverje i religiozni fanatizmi sprečavaju društveni napredak i uvećavanje bogatstva (Sadaa-Gendron, 2005: 106). Beležeći i sumirajući svoje utiske o političkom uređenju i stanju ljudskog duha u mladoj američkoj demokratiji, Tokvil navodi da je, s jedne strane istinska demokratičnost američkog društva moguća i zbog činjenice da je religija odvojena od politike, čime je garantirana i jednakost američkih građana jer nijedno versko učenje nije privilegovano. Ono što je pri tom zanimljivo je da, suprotno zdravorazumskom shvatanju da će odvajanje Crkve od države doći do slabljenja religije, Tokvil podvlači do to jača njenu snagu: „Viđalo se da religije budu prisno povezane sa zemaljskim vlastima, da vladaju nad dušama istovremeno i zastrašivanjem i verom; ali kad neka religija stupi u takav savez, ne bojim se reći da postupa kao što bi postupio neki čovek: žrtvuje budućnost zarad sadašnjosti, i stičući jednu moć koja joj ne pripada, izlaže opasnosti svoju opravdanu moć“ (Tokvil, 1992: 256).

---

[15] S tim u vezi, Spinoza se ne zalaže za odvajanje crkve i države, s obzirom da nezavisna duhovna vlast predstavlja državu u državi a time i opasnost po državnu stabilnost jer joj razara suverenost (isto, 140). To međutim ne znači da se država ima pravo mešati u verske dogme, osim u slučajavima kada verska praksa dovodi u pitanje mir.

Snaga i neretko hrabrost pri artikulaciji ovakvih velikih misli, zajedno sa zahtevima koji su dolazili iz društvene strukture (pre svega bujanje građanstva) i ekonomskih interesa je doprinelo razgradnji *Ancien Regime-a* (starog režima) čije su glavne karakteristike- staleški sistem privilegija, princip nejednakosti ljudi na osnovu rođenja i božansko pravo kraljeva. Kako je religija imala ključnu ulogu idejnog cementiranja nepravednih odnosa nejednakosti koji su sputavali privredni procvat i često vodili kršenju individualna prava i sloboda, jasno je za što se javlja zahtev za njenim odvajanjem od države i politike. Stoga i u prvom liberalnom ustavu na svetu, tj. ustavu Sjedinjenih Američkih Država stoji: „Kongres neće doneti nijedan zakon koji bi se odnosio na *uspostavljanje vere* ili *zabranu* njenog slobodnog ispovedanja...“[16] (podvukla Z.P.M.).

Glavna vrednost modernog društva je zaštita sloboda i prava čoveka kao građanina koji se sad postavlja na pijadestal. Kako su njegova neotuđiva prava poput prava na život, na slobodno iskazivanje misli i imovinu često bila kršena usled verskog fanatizma i religijske netolerancije, jasno je zašto se u teorijskom smislu, u okviru novije političke filozofije toleranciji pridaje suštinski značaj i zašto ona sve više postaje norma međuljudskih odnosa. Međutim, kao i svaka vrednost ni ona se ne sprovodi bez tegoba i prepreka. Tako je npr. bilo potrebno da prođe više od 150 godina od donošenja *Bill of Rights* u Engleskoj da bi se katolici, inače religijska manjina u Engleskoj, izborili da mogu da postanu članovi parlamenta, sudije i advokati i da se upisuju na Oxbridge.

Odgovor na protivrečja moderne: ponovna pobeda netolerancije?

Kao što smo već naveli, moderno doba nastupa sa težnjom da međuljudske odnose izgradi na potpuno drugačijim principima od predmodernog. Moderna sebe poima kao nešto potpuno drugačije od ranijih perioda, koji se u okviru samorefleksije moderne posmatraju kao periodi stagnacije (privredne, političke, kulturne). Jedan od indikatora ove zaostalosti je svakako raširena upotreba nasilja i prisutnost netolerancije kao nedvojbenog indikatora društvenog nazadovanja i varvarizma. U okviru poimanja istorije kao sve većeg napredovanja prema slobodnom i humanom društvu- što je jasno elaborirano u okviru projekta prosvetiteljstva- čovek i društvo se oslobađa religijskih stega i dogmi i umesto da one *a priori* gospodare i determinišu sve oblike njihovog delovanja, sada postaju stvar slobodnog izbora. Stoga se često govorilo o sekularizaciji- tj. gubljenju moći religije i njenom povlačenju u privatnu sferu kao značajnom indikatoru modernosti.

---

[16] Po Tokvilu, ovo je jedan od glavnih razloga zašto u SAD-u nije, kao u Evropi i naročito njegovoj rodnoj Francuskoj, došlo do slabljenja Hrišćanstva.

Međutim, uporedo sa nepobitnim ekonomskim bumom, ogromnim napretkom u sferi nauke, tehnike i tehnologije, racionalizacijom državne uprave, put svetskog duha ka slobodi je, da s izrazimo hegelovskom terminologijom bio prožet brojnim preprekama. Veliki napredak je od jednih načinio dobitnike a od drugih gubitnike a novonastale nacionalne države su, pod plaštom odbrane slobode i samobitnosti vlastite nacije i njenih interesa često bile izrazito netolerantne prema drugima. Na to jasno ukazuje praksa kolonijalizma kao i nasilje globalnih razmera tokom Prvog svetskog rata. Jasno se pokazalo da tolerancija nije problem samo religije, već i politike i međunarodnog pravnog poretka. I ne samo to, ispostavilo se da povlačenje religije sa pozornice najznačajnijih društvenih zbivanja tokom XIX i XX veka može da dovede do još većih sukoba i brutalnosti. Ispostavila se tačnom Tokvilova primedba i upozorenje da „despotizam može i bez vere, ali sloboda ne“ (Tokvil, 2002: 255). Njegovo pitanje „i šta činiti sa narodom koji je sam svoj gospodar, ako nije pokoran

Bogu?“ (isto) postalo je možda još aktuelnije u sledećem, XX veku. U njemu je Bog možda, ničeanski rečeno umro, ali je cena oslobađanja od religioznih stega pod parolom napretka i vere u čoveka bila previsoka. Umesto klasične religioznosti, na pozornicu je nastupila svetovna religija sa svojim mitovima, ritualima i obredima, svetim ličnostima i svetim mestima. Mitovi o vlastitoj naciji, rasi, klasi, koji se posmatraju kao nešto više, nepogrešivo, čisto, ritualna imenovanja vlastitih neprijatelja i njihovo uništenje, uz pomoć dostignuća tehnike[17] kao produkta moderne uzeli su neobuzdani polet kada je moderno doba zapalo u krizu. Ta kriza se očitavala u ekonomskoj depresiji i slabosti demokratskog sistema da reši značajna društvena i kulturna pitanja i protivrečnosti. Kao mehanizmi izlaska iz krize na političkom tržištu ponudilo se bezpogovorno utapanje u masu, apsolutna i mistična poslušnost vođi i nepomućena vera u zvaničnu ideologiju, što nedvojbeno podseća na nekada neprikosnovenu moć Crkve i njenih poglavara i bezupitnu veru u crkvene dogme. Sličnost[18] sa klasičnom

---

17) Misli se prevashodno na sredstva masovnih komunikacija s obzirom da se bez velike propagandne mašinerije teško mogla postići totalna mobilizacija stanovništva i ideologizacija celokupnog društva.

18) Prelazak konvencionalne u svetovnu religioznost u tzv. komunističkim sistemima lepo je opisao Jakov Jukić: „U Sovjetskom Savezu marksistički ideolozi nisu propuštali niti jednu priliko da se dobro ne narugaju tradicionalnim vjerskim i svjetovnim obredima: carskim blještavim svetkovanjima, domovinskim vojničkim ceremonijalima i teatralnim pompama pravoslavne raskošne liturgije. A onda iznenada i odjednom počinju sami usvajati i obavljati iste takve obredne radnje, premda svjetovna izgleda i suprotna predznaka: simbolizam crvene zvjezde, hodočašća Lenjinovoj grobnici, prvomajski mimohodi, svete slike i borbene pjesme, kult udarnika i radnika. Dapače, brojni su svjetovni obredi u socijalističkim sustavima imali svrhu da zamijene i potisnu kršćanske sakramente...“ (Jukić, 1997: 62).

religijom i njenom nekadašnjom političkom ulogom ogleda se i u fanatičnom progonu neistomišljenika i njihovom masovnom uništenju, doduše još većih razmera spram kojih Bartolomejska noć u kojoj su stradali francuski hugenoti izgleda kao incident (naravno u relativnom, poredbenom smislu). Razlika je u tome da je nekada apsolutna vera u zvaničnu religiju imala funkciju da nadomesti na nebu ono što se nije moglo postići na zemlji (tzv. funkcija „kompenzacije" je inače jedna od funkcija religije uopšte) i kao naknadu za ovozemaljsku patnju nuđen je večni život po principu poslednji će biti prvi, svetovna religija koja obogotvara naciju, rasu, klasu teži da na zemlji uspostavi „idealno" društvo, bilo da se ono smatra besklasnim odn. rasno čistim, ne prezajući od najbrutalnijih mogućih sredstava koja se koriste da bi se postigao „sveti" cilj. Tako su fanatizam mase, spremnost na bespogovorno žrtvovanje[19], proročanski nastupi vođe, uništenje „neverujućih" odn. „nečistih" uzeli zastrašujuće razmere.

Čini da su svetovne religije doživele poraz u veku u kom su se i pojavile, ali to doduše važi za fašizam i njegovu verziju nacizam, kao i boljševički komunizam. Ispostavilo se da ni demokratija nije imuna od mitskog i religijskog načina mišljenja i delovanja[20]. Demokratski simboli i rituali se neretko zloupotrebljavaju u nedemokratske svrhe i sve pod plaštom bezupitne vere u demokratske vrednosti i načela. Oni koji se javno usude da dovedu u pitanje ove vrednosti, postaju moderne partije u svetu koji već dugo funkcioniše kao globalno selo, te osuđene na getoizaciju. U svakom slučaju, činjenica da je demokratski sistem efikasniji, pravedniji i humaniji od drugih[21], ne oslobađa ga unapred od njegovih nedostataka od kojih inače i pate sve ljudske tvorevine. Jednakost čoveka kao takvog i njegova „apstraktna" sloboda koja se garantuje u okviru liberalno-demokratskih ustava se u konkretnom, stvarnom životu teže uspostavlja i umesto stvarne jednakosti javljaju se prikriveniji oblici isključenja pa i netolerancije. Tako se iza američkog mita o društvu slobode i jednakih šansi zapravo krila dominacija belih anglosaksonaca protestanata (tzv. *WASP* politika)[22] a iza odvojenosti države od crkve stvarna prožetost društva protestantskom verzijom hrišćanstva u kojoj se „ostali" ne osećaju uvek lagodno. Na to se naročito ukazalo u okviru teorije multikulturalizma koja je na novim osnovama pokušala da reši problem primene načela jednakosti, slobode kao i tolerancije. Zapostavljanje i zaboravljanje izneverenih demokratskih ideala, kao i neretko prisutan pritisak da se o njima javno ne raspravlja vodi u nove dogmatizme i fanatizme, s razlikom da liberalna ideologija postaje nova religija a demokratski sistem, metaforički rečeno njena Crkva kroz koju se prethodna pokušava ovaplotiti.

---

[19] Kako je primetila Hana Arent, „fanatizam pripadnika totalitarnih pokreta, koji se kvalitativno tako bjelodano razlikuje od najveće odanosti članova običnih stranaka, dolazi od nezainteresovanosti masa za sebe, masa koje su se spremne žrtvovati" (Arendt, 1986: 80). Otuda nedvojbena sličnost između fanatizma klasične i svetovne religije i religioznosti budući da oba proizlaze iz praznoverja koje vlastito mnenje smatra jedino ispravnim.

[20] Vidi Zlatiborka Popov, Dogmatizam globalizma- moderne svetovne religije, u: Dijalog i dogma, CEIR, Novi Sad, 1992, str. 209- 216

---

[21] Što najbolje ilustruje poznata opaska britanskog premijera Vinstona Čerčila da je demokratija najbolji od najgorih oblika vladavine.

[22] Radi se o imigracionoj politici ustanovljenoj dvadesetih godina prošlog veka u Sjedinjenim Američkim Državama na osnovu koje se uvode tzv. useljeničke kvote po kojima se dozvoljava priliv različitih etničkih grupa srazmerno njihovoj dotadašnjoj zastupljenosti u SAD-u. Cilj ovakve politike je očuvanje dominacije belaca (*white*) anglosaksonaca (*anglosaxon)* i protestanata (*protestant*). Karlsson s pravom primećuje religijsku uslovljenost ovakve politike. Naime, Amerika je dugo bila novi Kanaan- obećana zemlja protestanata, koji su, proganjani iz netolerantne Evrope, u njoj započinjali novi život. Međutim, masovno useljavanje katolika, Jevreja i pravoslavaca krajem XIX i početkom XX veka postalo je pretnja „ne samo njihovom protestantskom identitetu, nego i njihovoj slici SAD-a kao od Boga izabrane zemlje za spašene protestante" (Karlsson, 2005: 95).

Teorija i politika multikulturalizma - za „novu“ toleranciju?

Iza načelne jednakosti demokratskog društva, ostala je manje ili više prikrivena stvarna nejednakost određenih grupa, pre svega žena, emigrantskih zajednica, religijskih manjina, ljudi sa posebnim potrebama, indigenih naroda i dr. Isto tako, načelna verska neutralnost demokratske države na indirektan način omogućava dominaciju većinske religije s obzirom da se manjinske zajednice teško čuju u sistemu u kom se većinskim glasanjem dolazi do političkih odluka i u kom posedovanje značajnih resursa (ekonomskih, političkih, kulturnih) utiče na društveni status. Iz tih razloga, sedamdesetih godina prošlog veka se u okviru projekta multikulturalizma[23] javljaju zahtevi da se pored opštih ljudskih, priznaju i posebna prava marginalizovanim društvenim grupama ne bi li se one tako uključile u javnu sferu u kojoj, budići javno „nevidljive“ nisu u stvari ni mogle biti tolerisane odn. netolerisane. Multikulturalizam zapravo diže pojam tolerancije na viši nivo, odn. od puke međusobne trpeljivosti do apoteoze različitosti kao takve. Time se različite kulture i religijske zajednice izvlače iz privatne sfere u kojoj su dugo bile skrivene pod parolom da se tiču samo onih koji uz njih pristaju, čime su bile u diskriminisanom položaju u odnosu na većinsku kulturu. Sada se različitim mehanizmima, npr. praksom pozitivne diskriminacije[24] i političke korektnosti[25] pokušava ispraviti njihov dugogodišnji nepovoljan položaj.

---

[23] Iako se, kao što sam termin multikulturaliazm govori, radi pre svega o problemu kulturnog pluralizma i relacija na nivou većinske i manjinske-ih kultura, činjenica da se i kultura i religija tiču ljudskih značenja i vrednosti i da je u oblikovanju i održavanju svake kulture religija imala ogromnu važnost (Mesić, 2006: 99) ukazuje da se o pojmu i praksi multikulturalizma ne može raspravljati bez religijskog fenomena.

---

24) Pod pozitivnom diskriminacijom misli se na zakone i praksu kojima se pripadnicima deprivilegovanih ili manjinskih grupa garantuje određena „pozitivna“ prednost u odnosu na većinsku populaciju npr. pri zapošljavanju, upisivanju na fakultet, zastupljenosti u parlamentu i drugim organima vlasti i sl. Da ne bi usled toga došlo do diskriminacije većine, obično se određuje kvota odn. broj pripadnika deprivilegovane odn. manjinske grupe koji će biti „pozitivno diskriminisani“.

25) Pokret politička korektnost je nastao na američkim univerzitetima s ciljem da ukaže na praksu diskriminicaije u okviru jezika i svakodnevnog govora prema manjinskim grupama i zajedicama. Smatra se da će se upotrebom drugačijih termina za imenovanje ovih grupa popraviti njihov deprivilegovan polažaj i razbiti predrasude prema njima. Tako se npr. umesto termina „crnac“, koji je biološki i rasno određen, uvodi termin „Afro-Amerikanac“ koji oslikava poreklo ove američke populacije i manje je nabijen negativnim konotacijama. Uprkos ponekad preteranim zahtevima za uvođenje nove terminologije i kodova ponašanja (npr. da se umesto reči prostitutka koristi reč seksualna radnica) jedno od dostignuća ovog pokreta, a što je i od značaja za našu temu, je što je ukazao na opstajanje različitih oblika diskriminacije u sferama života (npr. svakodnevnom govoru) koji su izvan domašaja zakonodavaca, a koje se takođe moraju promeniti ukoliko se želi pobediti rodna, etnička, verska i svaka druga diskriminacija.

Ideje multikulturalizma su se javile usled buđenja svesti žena o vlastitom marginalnom položaju u demokratskom sistemu kao i državnom socijalizmu, a značajan polet su dobile sa velikim emigrantskim talasom u zapadne zemlje posle drugog svetskog rata, velikim delom iz krajeva koji su nekad bile pod kolonijalnom upravom useljeničkih zemalja. Velika emigracija iz zemalja različitog kulturnog i religijskog *background*-a je još dublje problematizovala odnos zapadne kulture prema „drugima" budući da je kulturna „evrocentričnost" često služila kao ideološko uporište eksploatacije tokom kolonijalizma, kao i njegovim „suptilnijim" verzijama posle zvaničnog kolonijalnog oslobađanja. Iza načelne neutralnosti liberalnog društva i shvatanja modernizacijskog puta zapadnih zemalja kao univerzalnog primenjivog i svetski poželjnog, neretko se krila nova forma dominacije najrazvijenijih zemalja sveta.

Međutim, praksa multikulturalizma nije bila oslobođena od sebi svojstvenih protivrečnosti. Jedna od najznačajnijih upravo proizlazi iz njenog odnosa prema toleranciji. Naime, postavlja se pitanje da li je opravdano davati posebna prava grupama koje su izrazito restriktivne i netolerantne prema svojim članovima, (npr. u nekim islamskim zajednicama prema ženama) što odudara od prakse većinske kulture u koju su ove zajednice emigrirale. Neretko, mnoge od emigrantskih zajednica osećaju averziju kao i manje više otvoreno neprijateljstvo prema slobodama i pravima koje se neguju u zapadnim društvima, pa se postavlja pitanje koliko njihovo nesmetano delovanje kao i javna promocija njihovih sistema vrednosti može da dovede u pitanje same fundamente modernog društva. Pored toga, kulture koje se priznaju na javnom nivou često poimaju vlastitu kulturu i zajednicu na „organički način“, tj. kao zatvoreni sistem čija se autentičnost mora u potpunosti očuvati,. To neretko služi u korist onima koji imaju dominantni položaj u zajednici i sprečava dijalog sa pripadnicima većinske kao i drugih manjinskih kultura jer bi ovakva razmena iskustva mogla da ih oslabi i ugrozi. Isto tako, upitno je koliko priznavanje *a priorne* jednakosti svakoj kulturi omogućava da pojedinci neguju sebi svojstven (a zašto ne i kritičan) odnos prema tim kulturama. Zatim, davanje specifičnih prava po svaku cenu neretko može da dovede do tenzija kako između manjinske i većinske, tako i različitih manjinskih zajednica oko pitanja ko je koliko ostvario vlastitu promociju. Još jedna od napetosti multikulturalizma, a koja takođe proizlazi iz problema odnosa sa tolerancijom, proizlazi iz činjenice da pojedinci imaju mnogostruke identitete i da se, kako primećuje Valzer problem njihovog odnosa mora rešiti u samim pojedincima odn. vlastitim oblikom trpeljivosti (Saada-Gendron, 2005: 172).

Dalje, kada je reč o odnosu multikulturalizma i tolerancije, uprkos gore navedenih protivrečnosti, politika multikulturalizma koja istinski teži da prevaziđe odnose društvene nejednakosti, dominacije, diskriminacije i netrpeljivosti prevazilazi tradicionalno poimanje tolerancije kao puke trpeljivosti i podnošenja različitosti, i zahteva da se onima koji imaju drugačije vrednosti i uverenja iskaže poštovanje i javna promocija i afirmacija pluraliteta, čime vraćaju izgubljeni ili pak stiču dignitetet. Pored promene zakonskih okvira na javnom nivou, istinska praksa multikulturalizma podrazumeva i promenu stavova stanovnika multikulturne zemlje (npr. odbacivanje predrasuda prema različitim kulturama), što je naravno teži posao koji se jedino ne duže staze može ostvariti. Ovakva jedna promena stavova zahteva i iskreni susret sa drugim religijama i kulturama koji često podrazumeva i ličnu hrabrost za istinski eksperiment unutar sopstvene vere odn. kulture. Kada je reč o ovakvim susretima u religijskoj sveri, Panikar je uočio da se „vera može samo živeti, a življenje vere ponekad može zahtevati i njeno rizikovanje, ne bi li se ostalo vernim- verujućim“ (Panikkar, 1978: 13). Relativistički pogled na vrednosne i kulturne obrasce, kao jedna od glavnih karakteristika multikultiralizma, pri čemu se ni jedni ne uzimaju kao *a priori* viši i ispravniji od onih drugih, podstiče istinski dijalog između pripadnika različitih kultura kao i religija, bez čega je i nemoguće uzdići se od „užeg“ poimanja tolerancije kao pukog trpljenja i strpljivog podnošenja različitosti.

Uspon religijskog fundamentalizma krajem XX i početkom XXI veka i problem tolerancije

Na kraju XX veka, čovečanstvo se ponovo našlo pred novim izazovima, iako se optimistički predviđalo da će, posle sloma tzv. realnog socijalizma i brojnih diktatura širom sveta doći do globalne pobede liberalne demokratije a time i poboljšanja stanja ljudskih prava u svetu. Sa tim u vezi, skoro se bezupitno verovalo da će se i odnosi između različitih država, različitih religija i verskih opredeljenja i kultura izgrađivati na humanijim odnosima budući da su totalitarne, „netolerantne“ ideologije i režimi doživeli svoj krah.

Međutim, da stvarnost uvek izmiče teorijskim projekcijama koje je mogu manje više verno prikazati ali je nikad potpuno teorijski obuhvatiti, pokazuju stvarna dešavanja u svetu ubrzo nakon proglašenja „kraja istorije“ i „trećeg talasa demokratije“[26]. Pri tome je u tim izneverenim očekivanjima religija igrala ne malu ulogu, i po ko zna koji put u istoriji se pokazala pogodnom za brojne (zlo)upotrebe. Naime, idejni i ideološki vakuum nastao pre svega usled sloma real-socijalizma i krize komunističke ali i socijaldemokratske ideologije kao i razočarenja usled neuspeha liberalne ideologije i demokratskog sistema da reši probleme sa kojima su suočene zemlje tzv. Trećeg sveta, sve više je bivao ispunjavan religijskim sadržajima i idejama. Tako je uporedo sa sve većim napredovanjam procesa globalizacije i svetskog uvezivanja na ekonomskom i političkom planu, kao i pokušaja univerzalizacije principa liberalne demokratije, krajem milenijuma došlo do uspona partikularističkih identiteta koji su se uglavnom gradili na religijskoj osnovi (Bogomilova, 1999). Izlaz iz ekonomske, idejne, moralne i druge krize se počeo tražiti u povratku vlastitim religijskim osnovama, fundamentima sa kojih se skrenulo usled ljudske i svetske iskvarenosti. I to prvenstveno u smislu težnje da politička sfera bude potčinjena religijskoj (pa je u osnovi reč o klerikalizmu i teokratskim težnjama) a ne jednostavno u smislu povratka moralu u onakvom obliku u kom ga zahteva religija. Stoga tolika sadašnja opčinjenost, teorijska i politička kao i dnevno politička sa pojmom religijskog fundamentalizma.

---

[26] Pod „krajem istorije“ misli se na delo „Kraj istorije ili poslednji čovek“ američkog sociologa japanskog porekla Frensisa Fukujame koji je, posle urušavanja tzv. socijalističkog sistema u Istočnoj Evropi optimistički tvrdio da je nastupio kraj istorije odn. neupitna pobeda liberalne demokratije kao najbolje mogućeg političkog sistema. Pod „trećim talasom“ misli se na istoimenu knjigu Semjuela Hantingtona koja se bavila tzv. trećim talasom demokratije koji je nastupio rušenjem nedemokratskih i autoritarnih režima tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka.

Religijski *revival* sa više ili manje premisa fundamentalizma se nije javio samo u postsocijalističkim zemljama i tzv. zemljama Trećeg sveta, već i u zemljama tzv. Prvog sveta, pre svega SAD zbog velikog broja tzv. zajednica milerata, odn. onih koje očekuju skori propast sveta i ponovni Hristov dolazak. Kako je svet postojao sve složeniji, a ideje i vrednosti sve heterogenije a stilovi života uslovno rečeno sve slobodniji, ovakva situacija se od takvih grupa percepira kao otklon od ispravnog puta i ponovni čovekov pad. Kako je, kao što Rajić s pravom primećuje fundamentalizam proizvod krize odn. odgovor na krizno stanje (Rajić, 2003: 39) tzv. moralna kriza u zemljama Zapada se pokazala, uprkos relativnom ekonomskom blagostanju i političkoj stabilnosti, pogodnom za jačanje religijskog fundamentalizma.

Svaki religijski fundamentalizam zagovara stapanje politike i religije budući da se smatra da je svaka zdrava politika religijski zasnovana (isto, 41) odn. religija je njen osnov- fundament. Jedan od glavnih uzroka ovakvog „povratka svetog“ u eri nepobitne prevlasti naučnog i racionalnog pogleda na stvarnost i ekonomske efikasnosti kao glavnog kriterijuma uspeha je faktor globalizacije. On je generirao više kriza- povećao je ekonomsku nesigurnost i onemogućio nacionalne države da je u svojim okvirima rešavaju pre svega „slomivši“ kenzijanski koncept države blagostanja, urušio validnost glavnih političkih ideologija učinivši ih teorijski neadekvatnim i praktično neefikasnim u svetu koji je sve više postojao globalno selo, jednom rečju nepobitno uzdrmao dosadašnji sistem vrednosti i način života. U takvim okolnostima, naročito u zemljama tom kontekstu, usled stalnog straha od novih napada i drugih vidova subverzivnih aktivnosti, na Zapadu dominira stereotipan pogled na islam kao na izvorno militantan, radikalan i fundamentalistički čime se sva složenost religioznog fenomena svodi na dnevno političku agendu i svet uvodi u nove, posthladnoratovske poralizacije i sukobe, ovog puta sa religijskim predznakom.

Međutim, jačanje fundamentalističkih struja i pokreta u islamskim zemljama je svakako fenomen preko kog se ne može a i ne sme olako preći. Kolonizatorska i imperijalna politika Zapada, viševekovna dominacija evrocentrične slike sveta u raznim sverama (filosofiji, nauci, umetnosti, politici), trenutna ideologizacija ljudskih prava i novi vidovi ekonomske dominacije pod plaštom ekonomske liberalizacije i globalnog uvezivanja, ojačali su ove tendencije u okviru islama. Međutim, kako ističe Paić, negativne karakteristike Zapada ne oslobađaju tzv. Istok od vlastitih ideologijskih sablasti i fikcija, među koje spada i ona o Zapadu kao prirodnom objektu mržnje (Paić, 2004). A upravo je o tome reč u islamskom fundamentalizmu.

Islamski fundamentalizam se širio uporedo sa slabljenjem socijalističkih, nacionalističkih i liberalnih ideja u islamskom svetu koji se smatraju produktom i uvozom zapadne kulture te su tako nekompatibilne sa islamom. Upravo, antizapadnjaštvo kao glavna karakteristika islamskog fundamentalizma okuplja oko sebe niže društvene slojeve i marginalne grupe koje bivaju lako mobilisane radikalnom, „anti-terminologijom". Redukovanjem složenog, kompleksnog učenja religije na teopolitički projekat (Hejvud, 2005: 312) islamski fundamentalizam nudi jednostavna rešenja za postojeće probleme: povratak na oblik uređenja kakav je postojao u vreme proroka i prve četvorice pravovernih halifa, primena šerijata u svim područjima- u ekonomiji, moralu, pravnom sistemu, svakodnevnom ponašanju i odnosu između polova.

Uprkos različitog predznaka, svi fundamentalizmi (hrišćanski, islamski, jevrejski, budistički, hinduistički dr.) imaju slične karakteristike i toponime (opšta mesta) oko kojih artikulišu svoje stavove. Naime, svi oni nude monističku sliku sveta pa se svaki oblik pluralizma smatra negativnim fenomenom, protive se sekularizaciji i ostalim prosvetiteljskim idejama, koriste manihejsku retoriku gde se svet vidi kao nepomirljivo podeljen na „nas" (božje izabranike i sledbenike) i na „njih" (đavoljeve sledbenike, sotonine agente i sl.). Ekskluzivno pravo na posedovanje apsolutne božje istine čini fundamentalizam izrazito netolerantnim, a može se reći i totalitarnim s obzirom da teži ka totalnoj promeni određenog društva u skladu sa vlastitim shvatanjima. Otuda se tolerancija i dijalog između pripadnika različitih religija i religijskih učenja bezupitno odbija u svakom fundamentalizmu. Uprkos tome, glavni neprijatelj svakog fundamentalizma je, kao što primećuje Majkl Valzer modernizam a ne druga „pravoverja". Savremena, svetovna zbrka deluje uznemirujuće te fundamentalizam predstavlja ideologizaciju nostalgije ka povratku u nekadašnje homogene, povezane zajednice jedinstvene svesti (Saada-Gendron, 2005: 173). Međutim, ako se neka od religija izjednači sa modernizacijom i svetovnim vrednostima koje nas otuđuju od Boga i vlastite religijske tradicije (a to je uglavnom način na koji islamski fundamentalisti percipiraju zapadni svet, i u njemu najzastupljeniju religiju tj. hrišćanstvo) ovaj odnos, bar površinski gledano, evoluira u sukob između različitih religija.

Zbog ovih gore navedenih okolnosti, kao i činjenice da je danas dovoljno samo pritisnuti dugme pa dovesti svet do katastrofe, pojava i dalje jačanje religijskog fundamentalizma predstavlja izazov sa kojim se svetske religije i države, naučnici i teoretičari tek trebaju ozbiljno suočiti. Na to ukazuje i činjenica da je krajem XX veka bilo dosta sukoba u kojima je pripadnost različitim konfesijama igrala važnu ulogu. Tako Cvitković ukazuje na konflikte u Šri Lanki između budista i hindusa, u Indiji između hinduista i muslimana, na Srednjem istoku između Jevreja i muslimana, Irskoj katolika i protestanata, Čečeniji pravoslavnih i muslimana, Obali slonovača između hrišćana i muslimana, bivšoj Jugoslaviji[30] između rimokatolika, pravoslavnih i muslimana, kao i na brojne, religijski motivisane terorističke akcije koje su sve više uzimale maha (Cvitković, 2003: 11).

Balkan na „kraju istorije“ - pobeda netolerancije?

Za balkansku verziju „kraja istorije“ je isto tako karakteristično da je došlo do povratka religije i crkve u javnu sferu. Međutim, na prostorima Balkana ovaj „povratak svetog“ ima jednu specifičnost, a to je njegova povezanost sa etničkim i nacionalnim. Stoga se s pravom ukazuje na fenomen politizacije religije i religizacije politike, etnifikacije politike i politizacije etničkog, kao i sakralizacije nacije i nacionalizacije svetog kao karakteristiku naših prostora (Vrcan, 2004: 93). Osim toga, činjenica da je na ovim prostorima došlo do masovnog prolivanja krvi, proterivanja i pomeranja stanovništva po nacionalnoj/verskoj osnovi postavlja pitanje koliko su religijske zajednice i verska netolerancija doprineli u ovim užasnim zbivanjima. Na važnost preispitivanje uloge religije ukazuje i činjenica da je pre izbijanja ratnih sukoba došlo do masovne konverzije iz ateizma na religiju predaka, uporedo sa žarom sa kojim su na izborima birane nacionalne (kao i nacionalističke) stranke i formirane nacionalne države.

---

[30] Na situaciju u bivšoj Jugoslaviji ćemo se posebno osvrnuti u narednom poglavlju.

S tim u vezi, postavilo se i pitanje da li je rat na ovim prostorima bio verski, budući da se sukob vodio između Srba, Hrvata i Bošnjaka koji dele isto etničko poreklo, isti jezik, ali pripadaju različitim religijama (Srbi pravoslavlju, Hrvati katoličanstvu, a Bošnjaci islamu). Po Jukiću rat na prostroru ex Jugoslavije nije bio verski jer u njemu nije bilo prozelitizma, odn. preobraćenja na drugu veru, te zaključuje da se u stvari radi o političkim konfliktima koji su radi racionalizacije navlačili „religioznu masku“ (Jukić, 1997). Do sličnog zaključka dolazi i Cvitković u svojoj studioznoj analizi *Konfesija u ratu.* Postavivši pitanje *Što je bio rat u BiH* autor ukazuje na vandalsko rušenja i skrnavljena tuđih bogomolja, stavove verskih zvaničnika[31], izjave brojnih političara u religioznom tonu, uvođenje religije u tadašnje vojske, svuda prisutne parole i grafite[32] na osnovu čega bi se moglo zaključiti da je rat bio verski. Međutim, uprkos elementima verskog rata, on je pre svega bio politički s obzirom da se prevashodno „željela gospodarska i politička prevlast nad drugim" (Cvitković, 2004: 73). Stoga autor pravilno ukazuje da religije i konfesije i nisu bile direktan, neposredan uzrok otpočinjanja rata u Bosni i Hercegovini, ali „jesu bile njegov predtekst i kontekst" (isto, 64). Uvidom u izjave verskih zvaničnika pre izbijanja kao i za vreme konflikta, može se ukazati da su verske zajednice iznošenjem dogmatskih stavova, poistovećivanjem sa narodom/nacijom koji pripada datoj veri, preokupacijom tzv. istorijskim nepravdama u kojima je „naša" grupa bila najveća žrtva, nespremnošću na dijalog u znatnoj meri doprinele izbijanju i zahuktavanju konflikta[33]. Raznim isključivostima, jednostranostima i površnostima, kao da se zaboravilo „da se vera svedoči strpljivo i smireno, a ne u ideološkoj napetosti i ubitačnom fanatizmu" (Stojanović, 2006: 175).

---

[31] Npr. reisu-l-ulema dr. Mustafa ef. Cerić je u više navrata istakao da se u BiH dešava križarski pohod protiv Islama, mitropolit Amfilohije Radović „da je Bog Srbima ponovo dao šansu da ostvare svoj san o životu u jednoj državi“, a vrhbosanski nadbiskup dr. Vinko Puljić je, govoreći o ugroženosti Hrvata u ovom ratu ukazao da se na istoku države nazivaju pravoslavnim, a arapske islamskim, dok se na Zapadu osim Vatikana nijedna zemlja ne naziva katoličkom te „nas zapravo nema tko zaštititi“ (Cvitković, 2004: 90).

---

[32] Npr. „Naprijed braćo Muslimani Bosna se džihadom brani", „Bosna mora biti čista i od Krista i od Hrista", „Od Trebinja do Irana neće biti muslimana", „Srbi su nebeski narod", „Bože čuvaj Hrvatsku i sl.".

[33] Analizirajući religijsku (ne)toleranciju u *Glasu Koncila* i *Pravoslavlju* od 1989. do 1991., Radulovićeva prikazuje kako se odnosom prema istoriji, gde se vlastita grupa prikazuje kao žrtva i odnosom prema tadašnjem trenutku u kom se s odobravanjem gledalo na procese homogenizacije po nacionalnoj/ verskoj osnovi obe Crkve direktno i indirektno podsticale netoleranciju. Tako se npr. u *Glasu Koncila* moglo čitati da je komunizam bio „prigodna maska za sprovođenje uvijek istog velikosprskog svetosavskog programa", s ciljem iskorenjivanja katoličanstva i islama, a u *Pravoslavlju* da su Jugoslavijom vladali jedan Hrvat i jedan Slovenac i sprovodili „hrvatsko- slovenački imperijalizam" (Radulović, 2002: 256-257). Ovi i slični sadržaji kojima su oba časopisa obilovala pokazuju da je pitanje suštine same vere bilo manje bitno od nacionalističkih projekata i dnevno-političkih animoziteta, koji su se pravdali istorijskim nepravdama i drevnim mržnjama.

Može se reći da su sukobi na prostorima bivše Jugoslavije imali više dimenzija, a jedna od njih je i verska/religiozna, s obzirom da se konflikt javljao između grupa koje ispovedaju različite vere. Rat je imao svoje ekonomske i političke uzroke, koji su često maskirani i prikrivani iza religijskih simbola. Tako je religija zapravo imala „pomoćnu ulogu" u sukobima budući da je bila „...jedina *differentia specifica* putem koje su etnički srodni narodi, što govore istim jezikom, mogli, eventualno, lakše da artikulišu mnogo dublje i složenije razloge za svoju ratnu mržnju i netoleranciju" (Vukomanović, 2001: 97). Uzroci rata se mogu jasnije sagledati i kada se stave u kontekst opšteg stanja u zemljama posle sloma komunističkog sistema i njegove dezideologizacije, čija je posledica i nastanak stanja nesigurnosti i anomije. U tim nepovoljnim okolnostima, kao mehanizam izlaska iz krize nudi se stvaranje novih odn. vraćanje starim neprijateljima ne bi li se našli „žrtveni jarci" u novo nastaloj nepovoljnoj situaciji (Štobe, 1999: 32). Neke zemlje bivše Jugoslavije su tokom devedesetih „izlaz" iz krize našle tako što su nekadašnju komunističku ideologiju zamenile novim kolektivističkim i esencijalističkim vrednostima koje su svoje ishodište imale u obliku jednopartijske, jednokonfesionalne i jednonacionalne države gde se, iza tzv. demokratskih ustava i procedura dešavala stvarna diskriminacija onih „drugih", koji ne pripadaju privilegovanoj partiji, naciji odn. veri.

Što se tiče situacije u Bosni i Hercegovini, ona je platila najvišu cenu upotrebe i zloupotrebe religije i verskih razlika na ovim prostorima, najviše zbog činjenice da je verski najheterogenija („Jugoslavija u malom"). I sada, više od deset godina posle okončanja rata i Dejtona prisutni su razni oblici animoziteta među tri konstitutivna naroda BiH. Oni i dalje često imaju religiozni predznak, na šta ukazuju i dalje prisutni slučajevi napada na verske objekte (pucanje iz vatrenog oružja[34], podmetanje eksploziva, provale), skrnavljenja groblja i nadgrobnih spomenika, ispisivanje grafita uvredljivog sadržaja i sl. Ono što je isto tako naročito simptomatično i što je jasan indikator i dalje svuda prisutne netolerancije je da policija retko otkriva počinioce ovih nemoralnih, vandalskih dela (jednim delom se sigurno radi o nedostatku volje za to) a retko se dešava da ih osude zajednice koje nisu bile njihove neposredne žrtve[35]. Iako ovaj nepovoljan situacioni okvir ne deluje ohrabrujuće na usvajanje ideala tolerancije kod šire populacije, postavlja se pitanje kakvi stavovi stvarno preovladavaju kada je reč o međureligijskoj toleranciji budući da se ne može, na osnovu generalnih indicija i društvene klime izvoditi pouzdani zaključci o stvarnoj orijentaciji i distribuciji stavova. S tim u vezi je i obavljeno istraživanje na reprezentativnom uzorku BiH populacije, čije rezultate ćemo detaljno prikazati na sledećim stranicama.

---

34) U Mostaru je 2006. čak bila ispaljena raketa na jednu džamiju. Ovaj i slični slučajevi napada i ruganja drugim bogomoljama, naizgled počinjenih od „pravih" vernika, predstavljaju fanatizam koji sve obesmišljava i mržnju koja umrtvljuje (Stojanović, 2006: 173) pa se sa tog aspekta i ne može govoriti o verski motivisanom činu.

35) Šire o tome videti u *Izvještaj o stanju ljudskih prava u BiH* Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH. U ovom tekstu navedeni su primeri na osnovu izveštaja za 2006 god., koji se može naći na internet stranici: http://www.bh-hchr.org/Izvjestaji/izvj2006.htm

REVITALIZACIJA RELIGIJE - BITNA ODREDNICA NOVOG DRUŠTVA

Promjene nastale krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina poznate kao “novi svjetski poredak” odrazile su se (i još se uvijek odražavaju) na sve bitne aspekte života i rada, posebno u postsocijalističkim društvima. Iako su promjene u zemljama tranzicije izvršene prije svega kroz promjene u društveno-političkom i ekonomskom sistemu evidentne su krupne promjene u obrazovanju, nauci, kulturi i drugim sferama društva. Kao što je poznato u literaturi se za nastale promjene koriste različiti pojmovi: *tranzicija, transformacija, globalizacija ili društvene promjene*. Pojam *tranzicija* se najčešće koristi da bi se ukazalo na promjene do kojih je došlo raspadom socijalističkog uređenja, a odnosi se na istočnoevropske zemlje koje teže ka stabilnoj političkoj demokratiji i efikasnoj tržišnoj ekonomiji. Smatra se da su zemlje u tranziciji prije svega zemlje bivših socijalističkih režima, koje teže da razviju novo društvo. To neki autori osporavaju i taj proces nazivaju *transformacija*, podrazumijevajući da u suštini i ne nastaje neki novi tip društva, već da se ostaje na nivou reformisanog starog društva. Termin *globalizacija* se koristi kada se želi ukazati na "ujedinjeno čovječanstvo" a odnosi se na sve zemlje, bez obzira na njihovo političko uređenje i geopolitički položaj. Tim procesom, tj. procesom globalizacije, su zahvaćene sve zemlje na planeti, a ne samo zemlje bivših socijalističkih režima. Pojam *društvene promjene* se najčešće koristi kao najširi pojam kojim se objedinjuju navedeni procesi koji su se odvijali tokom razvoja civilizacije. U tom kontekstu se govori o procesima modernizacije i demokratizacije savremenog društva bez obzira na njihovo prethodno političko, ekonomsko ili društveno uređenje.

Proces društvenih promjena na našim prostorima obilježen je ne samo nastankom novih država i novih društveno-političkih uređenja, nego i promijenjenim načinom života većine stanovnika. Analitičari društvenih promjena naglašavaju da su te promjene doprinijele formiranju specifične socijalne situacije (društvene klime)[36] koja je karakteristična ne samo po promjenama u sferi političkih i ekonomskih odnosa[37], nego i po posljedicama na život pojedinaca i grupa, a koje se ogledaju u ispoljavanju niza novih i drugačijih oblika ponašanja. Evidentno je, naime, da većina stanovnika ispoljava nove modele ponašanja u težnji da ide u korak sa vremenom i da uskladi svoje želje i mogućnosti sa standardima života u razvijenijem svijetu.

Razumljivo je da detaljnija eksplikacija društvenih promjena i njihov uticaj na život ljudi nije uži predmet ovog rada, ali uzimanje u obzir njihovog djelovanja služi kao *opšti okvir za razumijevanje nastalih promjena i njihovih implikacija* na stanje svijesti građana krajem osamdesetih, tokom devedesetih godina prošlog vijeka i naročito na početku novog vijeka.

---

36) Z. Golubović, B. Kuzmanović i M. Vasović (1995) proučavajući odnos društvenog karaktera i društvenih promjena, naglašavaju "društvenu klimu" u periodu rušenja "realnog socijalizma" na tlu bivše Jugoslavije.

37) Ovdje treba naglasiti da među analitičarima društvenih promjena ne postoji potpuna saglasnost o ključnim pitanjima koncepcije novog društva.

U novom društvu[38] naglašava se individualnost naspram kolektivizma, a princip slobode zauzima centralno mjesto, jer je u tom konceptu sloboda građanina ograničena samo u onoj mjeri u kojoj se pojedinačnom slobodom ugrožava sloboda drugih. To je koncept razvoja u kojem se "individualno načelo suprotstavlja kolektivizmu a pluralizam - monizmu" (Golubović, 1996). Drugim riječima, koncept otvorenog društva se zasniva na pojedincu, jer je sve podređeno individualnosti, pa stoga i institucije s treba da služe pojedincu, dok je kolektivizam u drugom planu[39].

U tom kontekstu evidentno je da su u nizu aktuelnih društvenih promjena zapažene i promjene, ne samo u povoljnijem društvenom položaju religije, i u stavovima pojedinaca i pripadnika različitih socijalnih grupa prema religiji, nego i u odnosu stanovnika prema vjerskim obredima i uopšte vjerskom ponašanju.

Izvjesno je da na takve promjene mogu uticati različiti faktori, ali se s velikom dozom sigurnosti može pretpostaviti da je do njih došlo, prije svega, promjenom političkog uređenja i povoljnijem položajem religije u današnjem društvu. U tom kontekstu treba imati na umu da su promjene do kojih je došlo prema vjeronauci nastale kao posljedica promijenjenog društvenog statusa religije, tj. do promjena koje su nastale prelaskom društva iz sekularnog

---

38) U literaturi se to novo društvo najčešće naziva "buduće", "građansko" ili "otvoreno" društvo ili postsocijalističko.

39) Tokom društvenih promjena nakon raspada Jugoslavije evidentne su unutrašnje društveno-političke promjene (višepartijski sistem i demokratizacija odnosa) i ekonomske (privatno vlasništvo i tržišna ekonomija), te mnoge druge promjene: masovnije interesovanje za religiju i Crkvu, izraženija vezanost za naciju, nezavisni mediji, preduzetništvo, itd.

u desekularizovano[40]. U postsocijalističkom periodu evidentan je porast interesovanja za vjerska pitanja, religijske vrijednosti i istine, što se manifestuje u ponašanju stanovnika posebno u javnim istupima prema religiji i nekim religijskim obredima[41]. Narodna tradicija i religijski običaji su postali nezaobilazna tema i predmet uvažavanja i poštovanja širokih društvenih slojeva[42]. Evidentno je i povećano istupanje sveštenih lica u kulturnom, javnom, društvenom i političkom životu, ali i interesovanje pojedinaca i grupa za religijske obrede i običaje[43].

Osim toga, u svakodnevnoj komunikaciji među ljudima češće se mogu čuti izjave koji ukazuju na prisustvovanje nekim javnim obredima (vjenčanjima, slavama i svetkovinama), rjeđe oni o postu ili još rjeđe o prisustvu bogosluženju ili upražnjavanju ispovjedanja, čitanja vjerske literature, a još rjeđe aktivnosti pojedinaca u životu vjerske zajednice, humanitarni rad u okviru vjerskih institucija, davanja priloga ili razgovori o vjeri.

---

[40] Sekularizacija društva se, u najkraćem i najopštijem smislu, određuje kao potiskivanje religije i religijskih zajednica iz javnih u privatne sfere.

[41] Naglašavamo "nekim obredima", jer je očigledno da svi obredi nisu jednako zastupljeni, kao na primjer: ispovjedanje, redovno posjećivanje liturgije itd.

[42] Ovdje neće biti posebno razmatrani stavovi građana o tome u kojoj mjeri Crkva treba da utiče na vaspitanje djece i omladine, vođenje politike u zemlji, rješavanje socijalnih pitanja, očuvanje i prenošenje tradicije, sredstva javnog informisanja, formiranje i očuvanje nacionalnog identiteta, iako ova pitanja ne smatramo manje važnim tokom sagledavanja ovih problema.

[43] U zemljama tranzicije religija stiče javni značaj, a religijske organizacije postaju jedan od političkih činilaca u pluralističkom društvenom i kulturnom životu.

Ovo nedvosmisleno ukazuje da je interes jednog dijela stanovnika pomjeren u pravcu upražnjavanja nekih religijskih obilježja (sahrane, svadbe, krštenja), pa se postavlja pitanje da li se na osnovu toga može zaključiti da je religija postala ne samo sastavni dio društvenog i javnog života nego i da li su sve te navedene i druge promjene u postsocijalističkom periodu, koje se mogu uočiti u promijenjenom ponašanju kod izvjesnog broja ljudi, internalizovane, tj. da li su promjene u ponašanja ljudi nastale nakon promjena u svijesti ili kao posljedica izbjegavanja socijalnog pritiska[44], što je u skladu sa filozofijom života da "ne treba uz rijeku plivati".

Drugim riječima, pitanje je da li je povoljnija društvena klima prema religiji u postsocijalističkom periodu doprinijela povećanju broja stvarnih vjernika ili je povećano intersovanje građana za religiju i religijske obrede nastalo uglavnom kao izraz konformiranja, tj. prilagođavanja stanovnika na nove i izmjenjene društvene okolnosti? Evidentno je, međutim, da se procenat vjernika, u posljednjih dvadesetak godina, razlikovao u empirijskim istraživanjima i popisu stanovnika. Naime, u podacima o popisu stanovnika 1991. godine evidentiran je visok procenat vjernika[45], a u empirijskim istraživanjima je zapaženo permanentno povećanje procenta onih stanovnika koji se deklarišu kao vjernici u desekularizovanom društvu, povećanje

---

[44] U toku navedenih istraživanja autor je pitao ispitanike da objasne svoje interesovanje za vjerska pitanja i ne rijetko dobijao odgovor da "nije dobro ići mimo svijeta" a jedan ispitanik je rekao da je krstio svoju djecu kako bi "izbjegao pritisak sredine".

[45] O tome je dr Ivan Cvitković opširnije pisao u poglavlju Povratak k religijama u knjizi Sociologija religije.

procenta simpatizera i smanjenje procenta onih ispitanika koji su protivnici religije. Pitanje je zašto je to tako?

Ovo su u osnovi bile ideje koje smo željeli provjeriti empirijskim istraživanjem[46]. Zanimalo nas je kako stanovnici na ovim prostorima doživljavaju svoj odnos prema religiji i vjeronauci, te da li je došlo do značajnijih promjena religijske svijesti kao što bi se moglo zaključiti na osnovu opažanja svakodnevnog ponašanja. U prvom redu nas je interesovala samoocjena stepena religioznosti i odnosa prema nastavi vjeronauke. U tom kontekstu će biti izloženi samo neki rezultati iz nekoliko istraživanja koja su realizovana od ratne 1993. godine do mirnodopske 2006. godine. Odgovori na pitanje *Kakav je Vaš odnos prema religiji* prikazani u tabeli broj 1.

Tabela br. 1: Komparativni pokazatelji odnosa stanovništva prema religiji

Samoocjena odnosa prema religiji	BiH	Republika Srpska						BiH
godina	1989	1993	1995	1997	1998	2001	2002	2006
- vjernik	13,87	16,6	26.7	34.3	43.5	50.4	63.2	62.21
- simpatizer	70,87	26,4	20.7	30.4	12.9	18.9	9.4	20.77
- ravnodušan		50,3	49.0	22.6	34.3	22.2	18.8	10.05
- ne vjeruje				10.4	6.5	7.1	6.1	5.81
- protivnik	8,86	4,1	2.7	1.5	1.9	1.0	2.2	0.33
- bez odgovora	5.8	2,8	0.9	0.8	0.8	0.3	0.3	0.8

---

[46] Autor je samostalno ili sa saradnicima realizovao nekoliko empirijskih istraživanja u Republici Srpskoj i BiH od 1993. do 2006. godine u kojima je pratio promjene u stavovima stanovnika prema različitim pitanjima, pa i procjene sopstvene religioznosti.

Analiza rezultata prezentovanih u tabeli broj 1 pokazuje nekoliko interesantnih nalaza. U prvom redu je evidentno da je procenat stanovnika koji se izjašnjava kao vjernik u stalnom porastu, a procenat onih koji nisu vjernici u stalnom padu. Tako je u istraživanjima do 1995. godine ustanovljen kao najfrekventniji "ravnodušan odnos" prema religiji, ali se taj procenat u kasnijim istraživanjima smanjivao kako bi se povećavao procenat ispitanika koji sebe opažaju kao vjernike, dok se procenat "vjernika" povećao sa 16,6 odsto u 1993. godini na 63,2 odsto u 2002. godini što je tri puta više, a posebno je izraženo povećanje u odnosu na rezultate istraživanja u Bosni i Hercegovini u 1989. godini - sa 13,87 na 62,21 odsto.

Osim toga u navedenim istraživanjima je ustanovljeno da se smanjio ne samo broj ravnodušnih nego i ispitanika koji sebe opažaju kao protivnike religije. Ako u tom svjetlu ove rezultate uporedimo sa rezultatima koji su dobijeni u istraživanju javnog mnjenja na prostoru bivše BiH može se konstatovati da je procenat "protivnika" smanjen sa 8,86 odsto tokom 1989. godine na 2,2 odsto, koliko je ustanovljeno u istraživanju u Republici Srpskoj 2002. godine ili 0,33 odsto u BiH 2006. godine.

I komparacija rezultata iz prvih istraživanja u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini sa istraživanjima u Bosni i Hercegovini tokom 1989. godine[47] pokazuje velike razlike u distribuciji učestalosti dobijenih odgovora, s obzirom na nacionalnu pripadnost ispitanika, kako se može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u tabeli broj 2.

---

[47] Visok procenat ispitanika koji nije odgovorio na to pitanje na indirektan način pokazuje da ta tema nije bila "zgodna" za raspravu i javno iznošenje svojih mišljenja.

Analizom odnosa nacionalne pripadnosti i samoiskaza o sopstvenoj religioznosti uočeno je da pripadnici konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini nisu iskazivali sličnost u samoocjeni odnosa prema religiji. Tako su, na primjer, u strukturi pojedinaca koji su se izjasnili kao religiozni, tokom istraživanja 1989. godine najveći stepen religioznosti ispoljili Hrvati (38,36 %), zatim Muslimani (14,90%), pa tek onda Srbi (8,96%), dok su najmanji stepen religioznosti ispoljili oni koji su se izjasnili kao Jugosloveni (1,10%)[48] ("Sveske", br. 28-29, 1990). U istraživanju 2006. godine Hrvati su ispoljili najveći stepen religioznosti (83,76%), zatiim Bošnjaci (73,97%), Srbi (53,22%) i ostali 60%.

Tabela broj 2. Nacionalna pripadnost i procenat vjernika

Nacionalna pripadnost:	procenat vjernika	
	1989.	2006.
Hrvati	38,36	83.76
Bošnjaci	14,90	73.97
Srbi	8,96	53.22
Ostali	1,10	60.00
bez odgovora	5.8	0.33

Ovako distribuirani rezultati samoocjene vlastite religioznosti[49] pokazuju da su stanovnici na ovim prostorima tek 2002. godine dostigli stepen religioznosti koji je u ispitivanjima javnog mnjenja ustanovljen u Sloveniji tokom 1978. i 1987. godine. Naime u to vrijeme, publikovani rezultati empirijskih istraživanja stepena religioznosti stanovništva Slovenije iz 1978. i 1987. godine (u okviru redovnog ispitivanja javnog mnjenja), pokazuju da je tokom 1987. godine u Sloveniji registrovano 52,0 odsto religioznih odraslih stanovnika, 12,4 odsto anketiranih se izjasnilo kao neopredjeljeno, dok je 35,6 odsto bilo nereligioznih. Deset godina ranije, tj. 1978. godine stanje je sljedeće: 46,1 odsto religioznih, 10,4 odsto neopredijeljenih i 43,5 odsto nereligioznih. Evidentno je da je u tim istraživanjima ustanovljeno smanjenje broja nereligioznih odraslih stanovnika (sa 43,5% na 35,6%) i povećanje broja religioznih građana (sa 46,1% na 52,0%)[50], (Sociologija, br. 2-3 1988).

---

[48] Prema: Dunđerović, R., (1990), **Faktori distribucije stavova javnog mnijenja o međunacionalnim odnosima**, "Sveske" br. 28-29, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo.

[49] U navedenim istraživanjima u Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj primjenjivani su identični postupci za identifikaciju religioznosti, tj. postupci istraživanja religioznosti, koji se zasnivaju na izjavama ispitanika, iako se u literaturi primjenjuju i drugi: 1)

Analiza navedenih rezultata[51] očigledno pokazuje da je stepen religioznosti odraslih stanovnika Slovenije, u isto vrijeme, u oba navedena istraživanja bio daleko veći od stepena religioznosti odraslih stanovnika bivše Bosne i

---

učešće u različitim vjerskim obredima; 2) ispitivanje odnosa prema dogmatskim istinama koje formuliše Crkva; i 3) ispitivanje procjene značaja religijskih vrijednosti u životu pojedinca i grupa. Na taj način se dobijeni rezultati mogu pouzdano komparirati.

50) Roter, Z., 1988., Revitalizacija religije i desekularizacija društva u Sloveniji, "Sociologija", br. 2/3 str. 403, Beograd.

51) I druga istraživanja izvršena u tim godinama pokazuju sličnu tendenciju, o čemu se čitalac može više informisati u navedenoj literaturi (Pantić, 1988., 1990, Blagojević, 1995).

Hercegovine, a posebno da je taj stepen značajno povećan od 1978. do 1987. godine[52].

Ovdje imamo na umu da se izraženo povećanje prihvaćenosti religije kod ispitanika ne može tumačiti (samo) strahom koji nastaje tokom rata. Na takav zaključak upućuje komparativna analiza rezultata istraživanja odnosa stanovnika prema religiji tokom rata upoređena sa rezultatima istraživanja religioznosti stanovnika Banjaluke neposredno poslije zemljotresa 1969. godine. Dobijeni rezultati pokazuju da je nakon zemljotresa stepen religioznosti stanovnika Banjaluke bio daleko veći nego prije zemljotresa. Tada je 52 odsto anketiranih stanovnika Banjaluke izjavilo da vjeruje u Boga, ali su i tada dobijene značajne razlike u stepenu religioznosti između tri konstitutivna naroda. Najveći stepen vjerovanja u Boga registrovan je kod katolika (66%), zatim kod muslimana (63%) i najmanje kod pravoslavnih - samo 36 odsto[53].

Uporede li se ti rezultati sa rezultatima procjene vlastite religioznosti stanovnika na ovim prostorima tokom rata može se konstatovati da je daleko veći broj anketiranih stanovnika sebe ocijenio kao vjernika neposredno poslije zemljotresa 1979. godine, nego tokom ratne 1993. godine u BiH (16,58 odsto). Na taj način se može izvesti zaključak da krizne situacije u životu pojedinca mogu da utiču na njegovu svijest, posebno na religijsku svijest, što

---

[52] Vrcan je u istraživanju jugoslovenske omladine 1986. utvrdio procenat religioznih po republikama bivše SFRJ: Slovenija 40,5%, Hrvatska 46,4%, Srbija 17,3%, BiH 25,2%, Makedonija 33,6%, Crna Gora 16,7%, Kosovo 47,3% i Vojvodina 17,3% (Vrcan, 1986, str. 158).

[53] Prema: Fikreta Bahtijarević-Šiber, Ivan Šiber, (1970), Doživljaj potresa, strah i perspektive stanovnika Banja Luke, "Pregled", br. 5-6, Sarajevo.

se manifestuje povećanim interesovanjem za vjeru i pokušaj traženja sigurnosti u okrilju vjere, ali da se izraženo povećanje procenta stanovnika u tolikoj mjeri ne može objasniti pitanjima sigurnosti i "traženje zaštite", već prije svega djelovanjem socijalnih faktora i formiranjem povoljne opšte društvene klime za ispoljavanje vjerskih osjećanja i vjerskog ponapanja u postsocijalističkom periodu razvoja novog društva[54].

---

[54] Još uvijek nedostaje cjelovitiji teorijski koncept koji bi objasnio prelazak iz socijalizma u novo društvo, iako nisu zanemarivi pokušaji nekih teoretičara da uspostave jednu opštu teoriju društvene promjene, što je osporavao T. Parsons, na primjer.

Koncepcija istraživanja

Pri operacionalizaciji problema istraživanja, tj. ispitivanja stavova građana BiH o religijskoj toleranciji i analiziranja faktora koji u manjoj ili većoj mjeri determinišu te stavove (s obzirom na smjer i intenzitet), polazimo od ranije navedenih konstatacija da djelovanje različitih faktora u socijalnoj sredini može biti manje ili više podsticajno ili inhibirajuća za ispoljavanje različitih oblika ponašanja, te da se u tom smislu može govoriti i o uslovima koji su manje ili više povoljni za određene oblike ponašanja. Stoga je za razumijevanje stavova građana BiH o religijskoj toleranciji neophodno analizirati i socijalno okruženje koje je medij za ispoljavanje takvih stavova. Stoga u ovom radu polazimo od toga da ispitivanje stavova o religijskoj toleranciji građana BiH može biti relevantan pokazatelj ne samo ličnog odnosa građana prema pripadnicima drugih religija i nacija nego i pokazatelj opšte socijalne atmosfere koja preovladava u okruženju gdje pojedinac živi.

Rad je koncipiran kao empirijsko-neeksperimentalno istraživanje stavova građana Bosne i Hercegovine o religijskoj toleranciji. Polazimo od toga da je pitanje tolerancije uopšte, pa i pitanje religijske (ne)tolerancije u multietičkom društvu ne samo osnovni uslov uspostavljanja humanih odnosa sa pripadnicima drugih nego i osnovni uslov razvoja društva, pa i presudan faktor napretka.

Za potrebe sagledavanja religijske tolerancije u BiH značajno je sagledati ne samo raširenost u izmijenjenim društveno-političkim uslovima. Imamo na umu da su u uslovima jačanja demokratizacije odnosa u društvu i ukidanja verbalnog delikta omogućeni povoljniji socijalni uslovi za ispoljavanje i drugačijih političkih orijentacija koje su u prethodnom političkom i društvenom sistemu bile društveno nepoželjne (a za čnanove Partije bile zabranjivane i strogo sankcionisane), što se prije svega odnosi na ispoljavanje različitih prava, pa i etničke i religijske orijentacije i porodične tradicije. Razumljivo je da je i nakon rata, koji je vođen na ovim prostorima, pojačana distanca prema pripadnicima drugih etničkih i religijskih grupa i pojedinaca.

Ovaj rad je, stoga, bio usmjeren na prikupljanje relevantnih podataka i egzaktnih činjenica o stanju svijeti kod stanovnika, a posebno njihovih stavova o religijskoj toleranciji, s obzirom na njihova različita obilježja. U prvom redu su analizirane sličnosti i razlike s obzirom na stepen nacionalne vezanosti i njihove stavove prema religiji, s jedne strane te njihova lična i socio-statusna obilježja: uzrast, pol, školska sprema, mjesto stanovanja, socijalno porijeklo, materijalne prilike u kojima živi, položaj u preduzeću, članstvo u partiji, status izbjeglice, porodična politička tradicija, s druge strane. Polazimo od toga da se navedena obilježja mogu posmatrati kao determinante njihovih stavova prema religijskoj toleranciji.

Posmatrano u cjelini istraživanje religijske tolerancije treba da omogući objektivniju i pouzdaniju procjenu religijske tolerancije u sadašnjem stepenu razvoja multikulturalnosti BiH, kao i konkretnije naznake za djelovanje u smislu jačanja integracija i povjerenja na ovim prostorima. Drugim riječima, dobijeni rezultati istraživanja prirode stavova, tj. smjera i intenziteta stavova o religijskoj toleranciji su pokazali trenutnu sliku stanja svijesti stanovnika BiH o navedenim problemima, ali su u isto vrijeme pokazati i pravce mogućeg organizovanog djelovanja na planu bržeg mijenjanja stavova i pogleda o religijskoj netoleranciji. Posebno na planu vaspitnog rada i djelovanja na mlade u BiH s ciljem razvijanja tolerancije i vaspitanja mladih za život u multinacionalnom i multikonfesionalnom društvu.

Da bi se stekao uvid u stanje religijske tolerancije kod građana BiH izvršeno je istraživanje stavova građana o religijskoj toleranciji, s ciljem da se utvrdi raširenost religijske tolerancije-netolerancije, kao i činioci koji u manjem ili većem stepenu mogu da determinišu takve stavove.

Za takve svrhe primijenjen je složen anketni upitnik koji je sadržavao skalu za ispitivanje stava prema religijskoj toleranciji - netoleranciji i niz drugih pitanja na osnovu kojih su sagledani i drugi bitni aspekti ispitanika. Tu se, prije svega, nalaze pitanja na osnovu kojih su utvrđena socio-statusna obilježja ispitanika, te njihovi stavovi prema drugim pitanjima koja su relevantna za potpuniju analizu stanja svijesti građana BiH.

Opšti stav prema religijskoj toleranciji ispitivan je skalom stavova o religijskoj toleranciji[55] Likertovog tipa koja sadrži 10 tvrdnji, a od ispitanika je traženo da izraze u kojoj mjeri se slažu, odnosno ne slažu sa svakom od tih tvrdnji. Tvrdnje su konstruisane na različite načine. U nekim tvrdnjama se iskazuje povjerenje a u nekim

---

55) Skala je u potpunosti preuzeta iz istraživanja religijske tolerancije mladih srednjoškolaca u Srbiji, koji je realizovao Centar za empirijska istraživanja religije iz Novog Sada tokom 2002. godine, prema: Joksimović, S. i Kuburić, Z. (2004), Mladi i verska tolerancija, „Religija i tolerancija", broj 1. CEIR, Novi Sad.

nepovjerenje prema drugim, a od ispitanika je traženo da iskaže da li takvu tvrdnju prihvata ili ne prihvata i kojim intenzitetom. Ispitanik je mogao da bira stepen prihvatanja koji je ponuđen na skali „potpuno se slažem“, „uglavnom se slažem“, „neodlučan sam“, „uglavnom se ne slažem“ i „uopšte se ne slažem“. U pojedinim tvrdnjama iskazuje se nepovjerenje i otpor prema pripadnicima drugih vjera i prema multikonfesionalnosti, kao na primjer: „Prema pripadnicima drugih vjera treba biti oprezan čak i kada su nam prijatelji“, dok su neke tvrdnje iskazane kroz vjerska prava i slobode drugih, kao na primjer: „Ljudi treba da imaju jednaka prava bez obzira na vjersku pripadnost“. Prihvatanje jednog stepena slaganja na skalama povjerenja i neslaganja na skalama nepovjerenja pokazuje ispoljavanje tolerancije kod ispitanika i obrnuto prihvatanje stepena neslaganja na skalama povjerenja i slaganja na skalama nepovjerenja ukazuje na netoleranciju.

Uzorak istraživanja

U skladu sa određenjima predmeta istraživanja, te formulisanim ciljevima i zadacima, istraživanje je realizovano na uzorku 3014 ispitanika, starijih od 18 godina, koji reprezentuju populaciju stanovnika Bosne i Hercegovine, entiteta Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine. Ovakav uzorak aproksimativno predstavlja proporcionalnu zastupljenost pojedinih stratuma u populaciji. U literaturi se naziva višeetapni stratifikovani slučajni uzorak, jer se do liste ispitanika dolazi prolazeći kroz nekoliko etapa, koristeći postupke slučajnog izbora jedinica u uzorak u okviru pojedinih stratuma, kako je navedeno u tabeli broj 2.

Tabela broj 3: Struktura uzorka istraživanja

Mjesto	broj	%
1. Banja Luka	454	15.06
2. Prijedor	251	8.33
3. Doboj	207	6.87
4. Bijeljina	283	9.39
5. Istočno Sarajevo	229	7.59
6. Trebinje	80	2.65
7. Bihać	118	3.92
8. Tuzla	250	8.29
9. Zenica	256	8.49
10. Sarajevo	589	19.54
11. Mostar	216	7.17
12. Livno	81	2.68
UKUPNO:	3014	100,00

Kao što se može vidjeti u tabeli istraživanje je realizovano na području opština Banjaluka, Prijedor, Doboj, Bijeljina, Istočno Sarajevo i Trebinje, u Republici Srpskoj i na području opština Bihać, Tuzla, Zenica, Sarajevo, Mostar i Livno u Federaciji BiH. Ovakva veličina uzorka, prema izloženoj koncepciji istraživanja, treba da omogući ekstrapolacijske procjene za osnovne segmente populacije. Postupak izbora ispitanika u uzorak obezbijedio je da struktura segmenata uzorka prema elementarnim i bitnim obilježjima ispitanika (pol, uzrast, nacionalna pripadnost, socijalno porijeklo, obrazovni nivo) bude usklađena sa strukturom segmenata populacije.

Izbor ispitanika u uzorak je obezbijeđen kroz više etapa, za svaki entitet posebno. Nakon što su određene opštine, u prvoj etapi su birane mjesne zajednice u kojima je izvršeno istraživanje. Izbor mjesnih zajednica je izvršen pomoću tablice slučajnih brojeva, tako što je od ukupnog broja mjesnih zajednica u opštini u uzorak birano 40% gradskih, prigradskih i seoskih mjesnih zajednica, proporcionalno njihovoj zastupljenosti u svakoj opštini. U drugoj etapi, za svaku mjesnu zajednicu (takođe uz primjenu tablice slučajnih brojeva), birane su ulice (seoske ceste ili putevi), a zatim zgrade i/ili kuće i u njima stanovnici, naizmjenično muški i ženski - stariji od 18 godina.

Tabela broj 4: Relevantni parametri strukture uzorka

entitet	broj	%
- Rep Srpska	1504	49.90
- F BiH	1510	50.10
UKUPNO	3014	100,00

uzrast	broj	%
- bez odgovora	18	.59
- do 27 god	974	32.32
- od 28 do 45	1218	40.41
- preko 46	804	26.68
UKUPNO	3014	100,00

mjesto stanovanja	broj	%
- bez odgovora	7	.23
- selo	720	23.89
- prigradsko naselje	691	22.93
- grad	1596	52.95
UKUPNO	3014	100,00

pol	broj	%
- muški	1510	50.10
- ženski	1504	49.90
UKUPNO	3014	100,00

školska sprema	broj	%
- bez odgovora	14	.46
- osnovna škola	238	7.89
- škola za KV i VKV radnike	1421	47.15
- srednja škola	293	9.73
- viša i visoka škola	985	32.68
- naučni stepen	63	2.09
UKUPNO	3014	100,00

Posmatrano u cjelini može se konstatovati da rezultati istraživanja i zaključci dobijeni na ovako strukturiranom uzorku mogu biti dobra osnova da se izvedu pouzdane generalizacije na populaciju stanovnika Bosne i Hercegovine o religijskoj toleranciji.

RELIGIJSKA TOLERANCIJA
U SVJETLU
EMPIRIJSKIH POKAZATELJA

DISTRIBUCIJA STAVA PREMA RELIGIJSKOJ TOLERANCIJI

Kao što je već napomenuto istraživanje socijalnih stavova prema različitim pojavama pokazuje složen odnos pojedinca prema toj pojavi ili tom objektu. U tom kontekstu ispitivanje stavova prema religijskoj toleranciji predstavlja ne samo složen nego i nedovoljno istražen problem na ovim prosotrima. Zato je prvi i osnovni zadatak ovog istraživanja bio usmjeren na ispitivanje distribucije stava prema religijskoj toleranciji i na taj način sagledavanje otvorenosti i tolerancije prema pripadnicima drugih religija i konfesija.

Za te svrhe je primijenjena skala za ispitivanje stavova Likertovog tipa koja omogućava ne samo ispitivanje smjera i intenziteta prihvaćenosti ili neprihvaćenosti pojedinih aspekata pojave prema kojoj se ispituju stavovi nego i stepena prihvaćenosti pojave uopšte. Odnos prema religijskoj toleranciji, kao što je ranije pomenuto, istraživan je pomoću Likertove sumacione skale, na kojoj ispitanik ima mogućnost da jasno ispolji pozitivno ili negativno gledanje na pripadnike drugih vjerskih zajednica, gdje veći individualni rezultat na skali ukazuje na pozitivniji odnos, a manji individualni rezultat pokazuje negativniji odnos.

U primjeni navedene skale i interpretaciji dobijenih rezultata pošli smo od toga da se dobijeni rezultati stavova ispitanika prema religijskoj toleranciji u multikonfesionalnom društvu ne mogu interpretirati kao izrazita i trajno manifestovana vezanost za pripadnike vlastite religije i nacije (religijska i nacionalna isključivost), s jedne strane

ili nepostojanje religijske i nacionalne vezanosti (nacionalna negacija), s druge strane. Imamo u vidu da se pod religijskom tolerancijom podrazumijeva sistem međusobno povezanih i usklađenih stavova, u kojima dolazi do izražaja odnos pojedinca prema sopstvenoj naciji i religiji, svojoj nacionalnoj državi i teritoriji, vlastitoj nacionalnoj kulturi, jeziku i istoriji, prema nacionalnim vrijednostima i simbolima, pa tek potom prema drugim narodima.

Naime, osnovna karakteristika instrumenta za ispitivanje stavova (u literaturi poznat kao Likertova sumaciona skala) je da omogućava ispitivanje smjera i intentiteta prihvaćenosti ne samo pojedinih aspekata ispitivane pojave, nego i stava prema pojavi uopšte, tj. opšteg stava.

Ispitanici imaju mogućnost da iskažu stav prema religijskoj toleranciji na kontinuumu od izrazitog prihvatanja pripadnika drugih vjerskih zajednica (religijska tolerancija), preko kolebljivog (ambivalentnog) odnosa do izrazitog neprihvatanja obilježja ili karakteristika kod pripadnika drugih vjerskih zajednica (religijska netolerancija), jer smatramo da je to dovoljno za diferenciranje ispitanika i sagledavanje opštih stavova prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica tokom aktuelnih društvenih promjena.

Dobijeni podaci nedvosmisleno pokazuju da su anketirani stanovnici Bosne i Hercegovine iskazali širok dijapazon stavova prema pripadnicima drugih konfesija, jer se rezultati kreću od izrazite tolerancije, otvorenosti i prihvaćenosti pripadnika drugih zajednica mada ima i onih koji ispoljavaju nepovjerenje prema pripadnicima drugih konfesija i koji teže vjerskoj homogenizaciji, kako se to

može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni na grafikonu broj 1 i u tabeli broj 5.

Grafikon broj 1: Distribucija stava prema religijskoj toleranciji

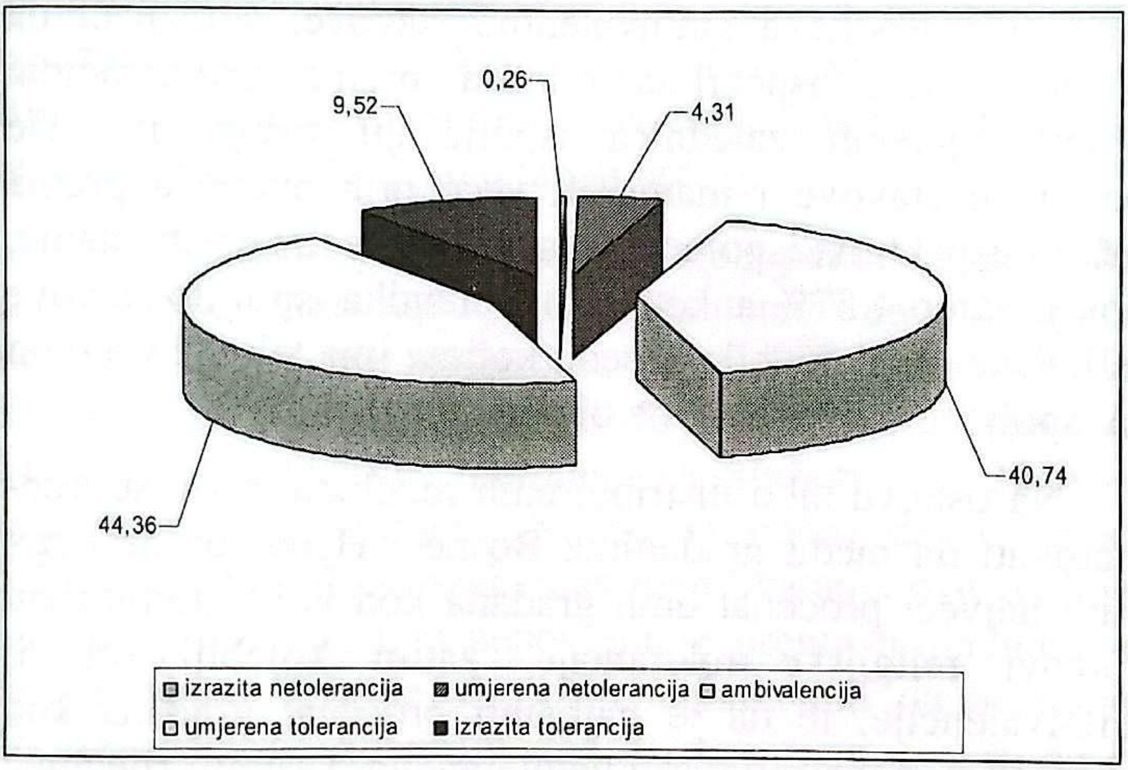

Tabela broj 5: Distribucija stava o religijskoj tolerancijiu BiH

stepen izrazitosti stava prema religijskoj toleranciji u BiH	skalna vrijednost	broj	%
- izrazita netolerancija	do 1,5	8	.26
- umjerena netolerancija	1,6 do 2,5	130	4.31
- ambivalencija	2,6 do 3,5	1228	40.74
- umjerena tolerancija	3,6 do 4,5	1337	44.36
- izrazita tolerancija	4,5 do 5,0	287	9.52

Uvid u tako predstavljene rezultate distribucije stava o religijskoj toleranciji u BiH nedvosmisleno pokazuje da dominira opšti stav tolerancije i otvorenosti prema pripadnicima drugih konfesija, jer je 53,88% anketiranih ispitanika ispoljilo toleranciju prema drugim, od čega 44,36% ispoljava umjerenu toleranciju a 9,52% izrazitu toleranciju. Osim toga evidentno je da 40,74% anketiranih ispitanika ispoljava ambivalentne stavove, što znači da prema nekim aspektima odnosa prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica ispoljavaju manje ili više pozitivne stavove i manje ili veće prihvatanje a prema nekim aspektima ispoljavaju manje ili veće neprihvatanje, dok je samo 4,57% anketiranih ispitanika ispoljilo stavove religijske netolerancije - među kojima ima tek 0,26% onih sa ispoljenom izrazitom netolerancijom.

Na osnovu tako distribuiranih rezultata može se konstatovati da među građanima Bosne i Hercegovine egzistira najveći procenat onih građana kod kojih dominiraju stavovi religijske tolerancije, zatim kolebljivosti ili ambivalencije, te da je najmanji procenat građana kod kojih je prisutna religijska netolerancija. Drugim riječima, dobijeni podaci ispitivanja religijske tolerancije građana Bosne i Hercegovine pokazuju da većina anketiranih građana ispoljava ne samo stavove religijske tolerancije nego da osim toga ispoljava opštu toleranciju i otvorenost prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica i drugih konfesija, s tim da je evidentan i procenat građana koji imaju ambivalentan stav, tj. stav koji karakteriše istovremeno privlačenje (prihvatanje) i odbijanje pripadnika drugih konfesija, a najmanje je onih građana kod kojih je ispoljeno nepovjerenje i orijentacija zatvaranja prema drugim.

Precizniji uvid u ovako distribuirane rezultate moguće je dobiti analizom rezultata istraživanja koji se odnose na stepen prihvaćenosti pojedinih tvrdnji, tj. na stepen prihvaćenosti pojedinih aspekata koji se odnose na pripadnike drugih vjerskih zajednica. Drugim riječima, stepen prihvaćenosti pojedinih karakteristika kod pripadnika drugih vjerskih zajednica omogućuje precizniji uvid u prirodu ovako distribuiranih stavova, posebno kod ispitanika koji su u konačnom skoru klasifikovani u ispitanike sa ambivalentnim stavovima. Tako ustanovljeni rezultati predstavljeni su u tabeli broj 6.

Analiza tako distribuiranih rezultata pokazuje da među anketiranim građanima dominira stav da "*Vjernici različitih vjera treba međusobno da se druže i uče jedni od drugih*" , kako se izjasnilo 82,77% ispitanika, od čega čak 61,08% intenzitetom "potpuno se slažem", a 21,69% umjerenim prihvatanjem. Važno je uočiti da je samo 5,24% anketiranih iskazalo stav neprihvatanja ove tvrdnje i na taj način iskazalo nepovjerenje prema pripadnicima drugih vjera. Takođe je važno napomenuti da je samo 10,91% iskazalo kolebljiv stav, tj. nije sigurno u to da li vjernici različitih vjera treba ili ne treba da se druže i uče jedni od drugih. Tako distribuisani rezultati pokazuju da su građani BiH u značajnoj mjeri ispoljili otvorenost i toleranciju, daleko manje nepovjerenje i netoleranciju.

Sličan se zaključak može izvesti i na osnovu rezultata samoiskaza anketiranih građana po pitanju vjerskih sloboda, koje su iskazane preko tvrdnje da "*Svako ima pravo da bira u koju će vjersku zajednicu da ide i u šta će da vjeruje*". Naime, 78,98% anketiranih je ispoljilo visok stepen tolerancije i otvorenosti prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica, uvažavajući pravo drugih, da može da bira, 15,09% je ispoljilo kolebljiv odnos, dok je 4,74% iskazalo nepovjerenje i netoleranciju prema slobodama drugih.

Tabela broj 6: Distribucija rezultata odnosa građana prema pripadnicima drugih religija

Koliko se slažete ili ne slažete sa svakom od navedenih tvrdnji	Skalna vrijednost	potpuno se slaže	uglavnom se slaže	neodlučan je	uglavnem se ne slaže	uopšte se ne slaže	bez odgovora
- Vjernici različitih vjera treba međusobno da se druže i uče jedni od drugih	4.33	1841 61.08	654 21.69	329 10.91	85 2.82	73 2.42	32 1.06
- Svako ima pravo da bira u koju će vjersku zajednicu da ide i u šta će da vjeruje	4.13	1337 44.35	1044 34.63	455 15.09	88 2.92	55 1.82	35 1.16
- Vjerski mješoviti brakovi su unaprijed osuđeni na propast	4.06	158 5.24	158 5.24	364 12.07	811 26.91	1483 49.21	38 1.26
- Ja prihvatam ljude čija je religija drugačija od moje	4.03	1670 55.41	474 15.73	404 13.41	281 9.32	146 4.84	39 1.29
- Moj budući bračni drug pripadaće istoj vjerskoj zajedinici kao i ja	3.83	237 7.86	294 9.75	539 17.88	430 14.26	1478 49.03	36 1.19
- Čovek se može osjećati sigurno samo ako živi u sredini u kojoj većinu čine pripadnici njegove religije	3.81	293 9.72	329 10.91	346 11.47	574 19.04	1443 47.87	29 .96
- Ljudi traba da imaju jednaka prava bez obzira na vjersku pripadnost	3.38	824 27.34	711 23.59	703 23.32	402 13.34	330 10.94	44 1.45
- Važnije je kakav je neko čovjek nego kojoj veri pripada	3.16	638 21.17	658 21.83	738 24.48	561 18.61	381 12.64	38 1.26
- Svi građani jedne države treba da pripadaju istoj religiji i crkvi	3.14	389 12.91	607 20.13	672 22.29	718 23.82	594 19.71	34 1.12
- Prema pripadnicima drugih vjera treba biti oprezan čak i kad su nam prijatelji	2.17	1469 48.73	397 13.17	454 15.06	285 9.45	356 11.81	51 1.69

Da je stepen religijske tolerancije među anketiranim građanima izrazito prisutan pokazuju i odgovori na tvrdnju “Vjerski mješoviti brakovi su unaprijed osuđeni na

propast", jer je naime, prisutno opšte neprihvatanje ove konstatacije među anketiranim stanovnicima BiH. Iz prezentovanih pokazatelja proizilazi zaključak da samo 10,48% anketiranih građana procjenjuje da su "vjerski mješoviti brakovi unaprijed osuđeni na propast", da se 12,07% koleba o tom pitanju, a da 76,12%, iskazuje neslaganje od čega čak 49,21% izrazitim neprihvatanjem intenzitetom "uopšte se ne slaže".

Najjasniji indikator religijske tolerancije iskazan je odgovorom na tvrdnju "Ja prihvatam ljude čija je religija drugačija od moje". Prezentovani rezultati pokazuju da 71,14% anketiranih građana ovu tvrdnju prihvata, s tim što je 15,73% prihvata umjerenim intenzitetom, a čak 55,41% izrazitim prihvatanjem "potpuno se slaže". Ostali anketirani građani su iskazali neodlučnost, u 13,41% slučajeva, i neprihvatanje u 14,16% slučajeva, od čega 9,32% umjerenim a 4,84% izrazitim neprihvatanjem.

Osim navedenih rezultata treba ukazati da je u ovom istraživanju izvjestan, ali mnogo manji, procenat anketiranih građana iskazao nepovjerenje i zatvorenost prema pripadnicima drugih vjerskih konfesija. Na takve zaključke upućuju rezultati odgovora na tvrdnje: "*Prema pripadnicima drugih vjera treba biti oprezan čak i kad su nam prijatelji*", "*Svi građani jedne države treba da pripadaju istoj religiji i crkvi*" i "*Čovek se može osjećati sigurno samo ako živi u sredini u kojoj većinu čine pripadnici njegove religije*". Stepen prihvatanja i broj ispitanika koji prihvataju ovakve tvrdnje pokazuje upravo izrečene konstatacije da u uzorku građana BiH ima i onih koji ispoljavaju zatvorenost od drugih i tendenciju zatvaranja u okvire svoje religije i netoleranciju prema pripadnicima drugih nacija i vjerskih zajednica.

Tako je, naime, evidentno nepovjerenje iskazano prihvatanjem tvrdnje "*Prema pripadnicima drugih vjera treba biti oprezan čak i kad su nam prijatelji*", kako se izjasnilo čak 61,90% anketiranih građana, a 15,06% iskazalo neodlučnost, dok je samo 21,26% izkazalo stav prihvatanja i tolerancije prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica neprihvatanjem takvih formulacija. Drugim riječima, skoro dvije trećine anketiranih građana iskazuje nepovjerenje u iskrene namjere pripadnika drugih vjerskih zajednica, što ukazuje na latentne i prikrivene strahove od pripadnika drugih vjerskih zajednica. Ovako distribuiran rezultat je posljedica neprijatnih i tragičnih iskustava stečenih tokom rata koji je vođen na ovim prostorima i sukoba koji su imali tragične posljedice na brojne stanovnike.

Međutim, dobijeni rezultati posmatrani u cjelini, pokazuju da je religijska tolerancija među građanima multietničke i multikonfesionalne Bosne i Hercegovine zastupljena u značajnom procentu, jer građani u većem procentu jasno i nedvosmisleno ispoljavaju otvorenost za saradnju i toleranciju prema pripadnicima drugih nacija i vjerskih zajednica. Evidentan je i izvjestan procenat među anketiranim građanima onih koji ispoljava nepovjerenje i zatvorenost prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica i na taj način pokazuju jasne težnje za vjerskom homogenizacijom i zatvaranjem u sopstvenu vjersku (i nacionalnu) zajednicu. Pažljivija naliza dobijenih podataka pokazuje veću otvorenost i prihvatanje pripadnika drugih vjerskih zajednica na opštem, globalnom planu, kako se može vidjeti iz odgovora da "*Vjernici različitih vjera treba međusobno da se druže i uče jedni od drugih*" i da "*Svako ima pravo da bira u koju će vjersku zajednicu da ide i u* *šta će da vjeruje*", dok se izraženije nepovjerenje javlja kada je u pitanju prihvatanje kontakata sa pripadnicima drugih vjerskih zajednica, na što ukazuju odgovori na tvrdnje "*Svi građani jedne države treba da pripadaju istoj religiji i crkvi*" i "*Prema pripadnicima drugih vjera treba biti oprezan čak i kad su nam prijatelji*".

Otvorenost prema pripadnicima drugih nacija i vjerskih zajednica i vjerska tolerancija je izraženija prema onim aspektima koji se tiču opštih društvenih i civilizacijskih vrijednosti. To se posebno odnosi na one aspekte pripadnika drugih vjerskih zajednica koji imaju deklarativni karakter i koji su propisani pravnim normama ("*Svako ima pravo da bira u koju će vjersku zajednicu da ide i u šta će da vjeruje*"), dok se nepovjerenje, neprihvatanje i distanciranje ispoljava prihvatanjem tvrdnji koje izražavaju sumnju ("*Prema pripadnicima drugih vjera treba biti oprezan čak i kad su nam prijatelji*"), ili nepripadanje istoj nacionalnoj zajednici ("*Svi građani jedne države treba da pripadaju istoj religiji i crkvi*").

Ovako distribuirani rezultati jasno pokazuju da je na prostoru Bosne i Hercegovine široko rasprostranjeno shvatanje o pravu svakog pojedinca na slobodu mišljenja i djelovanja, pa samim tim i na slobodu izbora i vjerskog opredjeljenja - bez obzira na to kojoj vjerskoj zajednici pripada, s jedne strane i u isto vrijeme ne skrivena orijentacija da se pojedinac sigurnije osjeća kada se nalazi u okruženju gdje živi većina pripadnika njegove vjere i nacije ("*Čovek se može osjećati sigurno samo ako živi u sredini u kojoj većinu čine pripadnici njegove religije*"), s druge strane. Drugim riječima, dobijeni rezultati ispitivanja religijske tolerancije pokazuju u širem smislu da građani Bosne i Hercegovine žive u protivrječnoj socijalnoj atmosferi u kojoj je pravo svakog građanina na slobodno ispoljavanje vjerskih opredjeljenja prihvaćeno kao izrazita orijentacija i ono čemu se treba težiti, s jedne strane, dok je evidentno da je zapaženo i prisustvo ocjećanja da je za pojedinca sigurnije ako živi u sredini gdje većinu čine pripadnici njegove religije. Na to posebno ukazuju odgovori na tvrdnju "Prema pripadnicima drugih vjera treba biti oprezan čak i kad su nam prijatelji", kako se izjasnilo preko 60% anketiranih stanovnika Bosne i Hercegovine. Takvo raspoloženje je i razumljivo ako se imaju u vidu neposredna ratna događanja na ovim prostorima i priroda destruktivnog ponašanja tokom ratnih razaranja.

Cvitković, I., komentarišući dobijene podatke, takav odnos smatra kao problem stanovništva Bosne i Hercegovine, jer je evidentno da se taj pogled može definisati kao: "Mi" smo iskreni i tolerantni, ali "sumnjamo" da su "Oni" takvi. Drugim riječima, bitan segment netolerancije koja je evidentna u Bosni i Hercegovini se može objasniti nepotpunim i nedovoljnim poznavanjem prilika u Bosni i Hercegovini.

S druge strane, ovaj pokazatelj pruža vrijedne informacije, koje doprinose ne samo boljem razumijevanju prirode međuetničkih i međureligijskih odnosa, nego i ukazuje na moguće pravce djelovanja na planu redukcije straha, napetosti i posebno pomirenja različitih zajednica i uspostavljanja harmoničnijih odnosa stanovnika u Bosni i Hercegovini.

DETERMINANTE RELIGIJSKE TOLERANCIJE

Drugi bitan zadatak ovog istraživanja bio je usmjeren na ispitivanje determinanti religijske tolerancije, u prvom redu distribucije stava prema religijskoj toleranciji u entitetima BiH (Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine) i sagledavanje sličnosti i razlika u otvorenosti i tolerancije prema pripadnicima drugih religija i konfesija u BiH entitetima. Dobijeni rezultati distribucije stava o religijskoj toleranciji u BiH entitetima predstavljeni su na grafikonu broj 2 i u tabeli broj 7.

Grafikon broj 2: Distribucija stava o religijskoj toleranciji u BiH entitetima

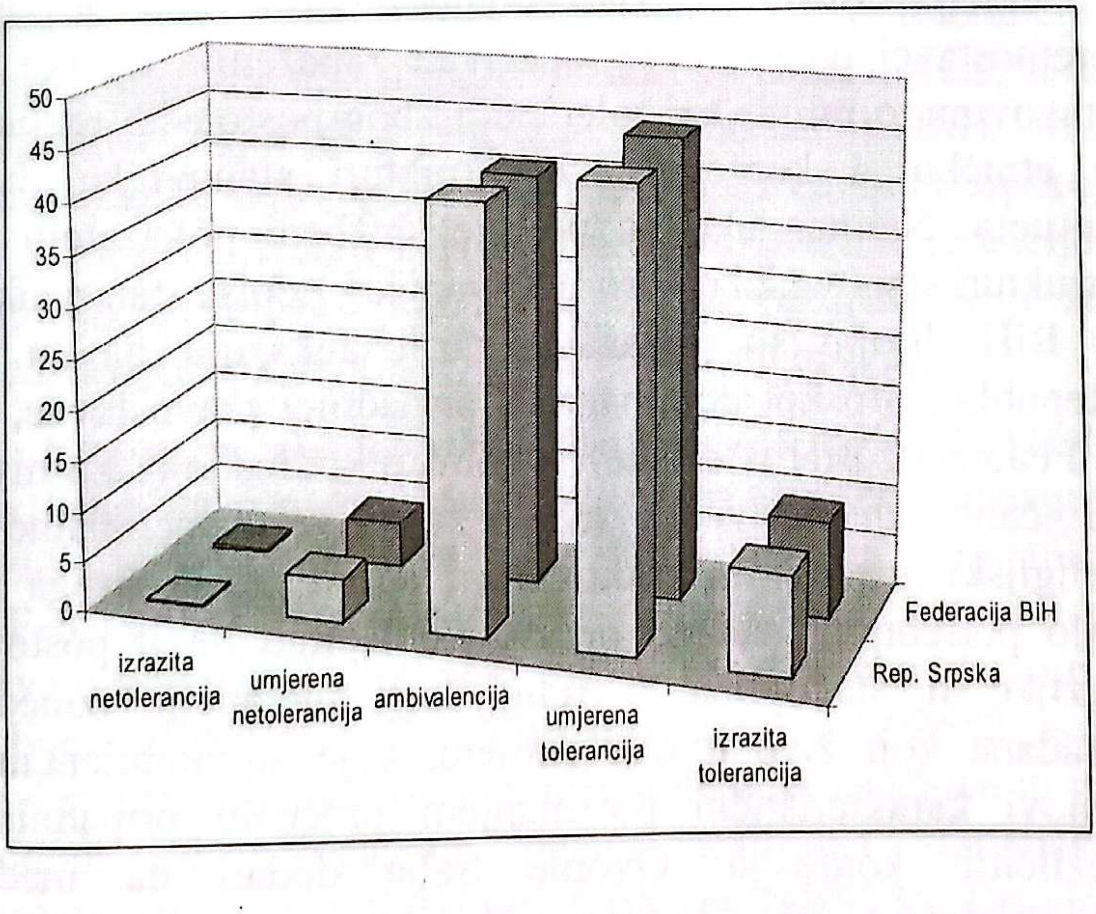

Tabela broj 7: Distribucija stava o religijskoj toleranciji u BiH entitetima

Entitet	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
Rep. Srpska	3	63	620	660	146	1492
	.20	4.22	41.55	44.23	9.78	
Federacija BiH	5	67	608	677	141	1498
	.33	4.47	40.59	45.19	9.41	
Total	8	130	1228	1337	287	2990
	.27	4.35	41.07	44.72	9.60	

Pearson Chi-square: 1,02682, df=4, p=.098973

Analiza dobijenih rezultata stava građana prema religijskoj toleranciji u entitetima BiH (Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine) zasnovana je na pretpostavci da se mogu očekivati zapaženije razlike u stavovima o religijskoj toleranciji zbog postojećih razlika u etničkoj i konfesionalnoj strukturi stanovnika dva entiteta. Naime, iako ne postoje službeni pokazatelji o strukturi stanovnika na osnovu zvaničog popisa stanovnika u BiH, brojni su pokazatelji koji pokazuju da su u Republici Srpskoj dominantniji pripadnici pravoslavne, a u Federaciji BiH islamske i katoličke konfesije (iako nisu brojčano zanemarivi ni građani koji žive u nacionalno i religijski mješovitim brakovima i porodicama). Stoga je bilo potrebno i naučno opravdano ispitati da li postoje razlike u stavovima o religijskoj toleranciji između građana koji žive u oba entiteta, gdje su ambijentalni uslovi karakteristični po manjem procentu pripadnika različitih konfesija. Ovome treba dodati da među stanovnicima oba entiteta živi i zapažen procenat

riječima, primijenjeni Hi-kvadrat, kao statistički postupak kad želimo da utvrdimo da li neke opažene (empirijskim istraživanjem utvrđene frekvencije) vrijednosti odstupaju od rezultata koje bismo očekivali pod određenom hipotezom, pokazuje da ne postoje statistički značajna odstupanja između distribucije rezultata opšteg stava prema religijskoj toleranciji kod ispitanika u Republici Srpskoj i ispitanika u Federaciji BiH. Ovakav zaključak se može prihvatiti, jer dobijeni Hi-kvadrat nije statistički značajan.

Analiza tako distribuiranih rezultata o smjeru i intenzitetu stava o religijskoj toleranciji u oba entiteta nedvosmisleno pokazuje ne samo da postoje izražene sličnosti u stavu anketiranih građana prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica u oba entiteta, nego i da je na ovim prostorima formirana specifična socijalna klima koja se manifestuje u spremnosti građana da prihvate pripadnike drugih vjerskih zajednica na nivou ostvarivanja opštih prava i sloboda, ali i da postoji izražena orijentacija nepovjerenja prema pripadnicima drugih konfesija i težnja ka vjerskoj homogenizaciji.

Osim navedenog, rezultati istraživanja pokazuju da nisu utvrđene ni značajne razlike u smjeru i intenzitetu stavova između ispitanika s obzorom na uzrast, pol i status izbjeglice, jer izračunati Hi-kvadrat testovi nisu pokazali statistički značajne razlike u smjeru i intenzitetu opšteg stava prema religijskoj toleranciji između ispitanika sa tim obilježjima, kako se može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u narednim tabelama i na grafikonima.

U tabeli broj 8 i na grafikonu broj 3 predstavljeni su komparativni pokazatelji distribucije smjera i intenziteta

stava o religijskoj toleranciji između ispitanika različitog uzrasta. Radi lakše preglednosti rezultati su predstavljeni u tri starosne dobi: ispitanici do 27 godina - mladi; uzrasta od 28 do 45 godina (srednje dobi) i ispitanici stariji od 46 godina (starija uzrasna grupa).

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da nisu utvrđene statistički značajne razlike, tj. da nema razlike u stavovima o religijskoj toleranciji između ispitanika različite hronološke dobi. Takve zaključke potvrđuje i dobijeni Hi-kvadrat (Pearson Chi-square)= 12.5562, koji uz 8 stepeni slobode nije statistički značajan (p=.128109)

Grafikon broj 3: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na uzrast ispitanika

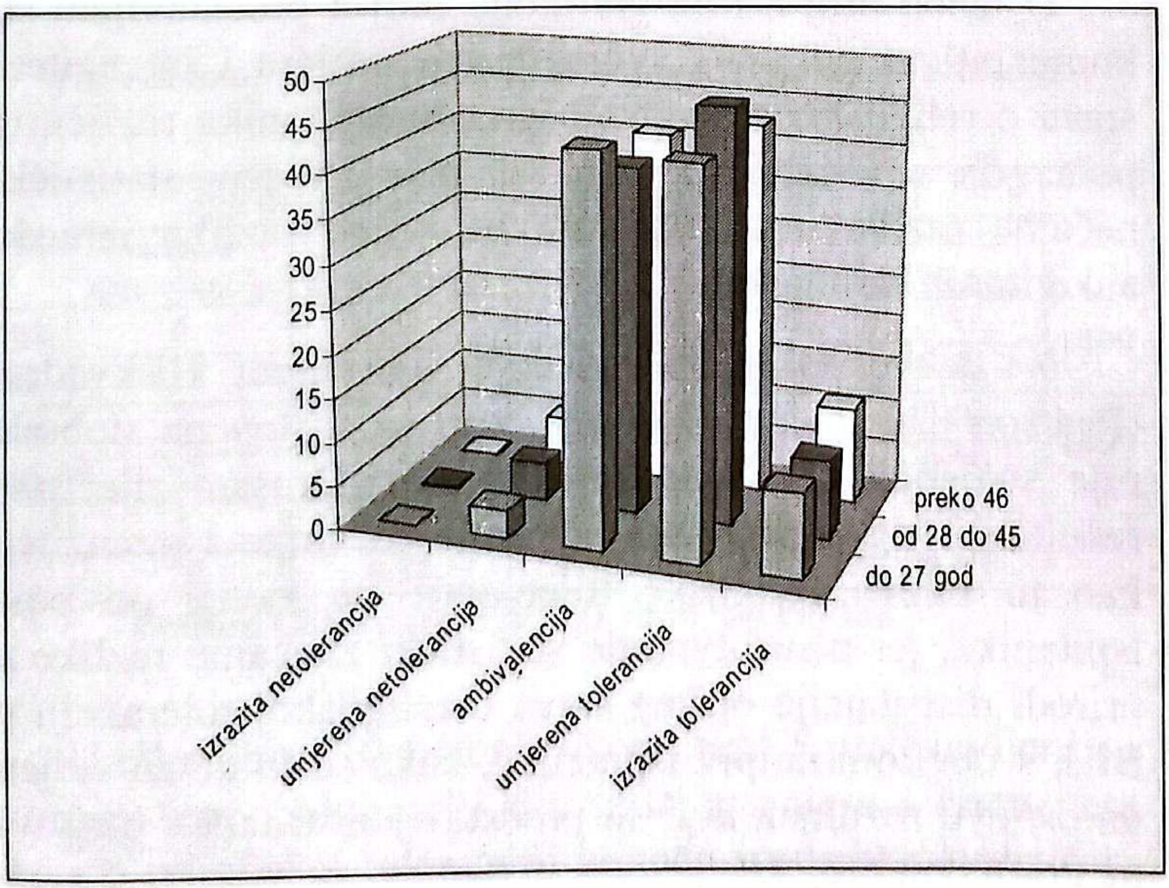

Tabela broj 8: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na uzrast ispitanika

Dob	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
do 27 god	2	31	422	416	92	963
	.21	3.22	43.82	43.20	9.55	
od 28 do 45	4	53	479	569	108	1213
	.33	4.37	39.49	46.91	8.90	
preko 46	2	44	324	340	86	796
	.25	5.53	40.70	42.71	10.80	
Total	8	128	1225	1325	286	2972
	.27	4.31	41.22	44.58	9.62	

Pearson Chi-square: 12.5562, df=8, p=.128109

U tabeli broj 8 i na grafikonu broj 4 predstavljeni su komparativni pokazatelji distribucije smjera i intenziteta stava o religijskoj toleranciji između ispitanika različitog pola, gdje se može jasno uočiti da nisu utvrđene statistički načajne razlike ni s obzirom na polne razlike između anketiranih ispitanika.

Na takve zaključke upućuje i dobijeni Hi-kvadrat (Pearson Chi-square)=7.60050, koji uz 4 stepena slobode nije statistički značajan (p=.107387). Drugim riječima, rezultati ovog istraživanja pokazuju da smjer i intenzitet, kao ni stepen religijske tolerancije ne zavisi od pola ispitanika, jer nisu utvrđene statistički značajne razlike u prirodi distribucije opšteg stava o religijskoj toleranciji u BiH, s obzirom na pol ispitanika, kako se to može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u tabeli broj 9 i na grafikonu broj 4.

Grafikon broj 4: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na pol ispitanika

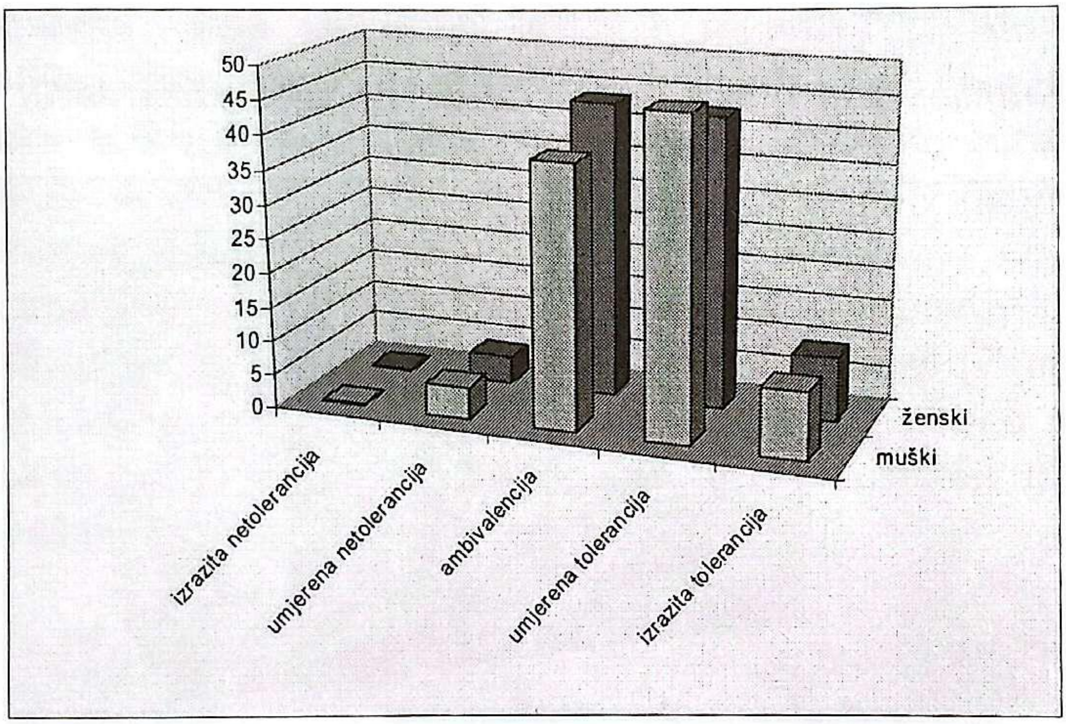

Tabela broj 9: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na pol ispitanika

Pol	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
muški	4	69	579	700	147	1499
	.27	4.60	38.63	46.70	9.81	
ženski	4	61	649	637	140	1491
	.27	4.09	43.53	42.72	9.39	
Total	8	130	1228	1337	287	2990
	.27	4.35	41.07	44.72	9.60	

Pearson Chi-square: 7.60050, df=4, p=.107387

U tabeli broj 10 i na grafikonu broj 5 predstavljeni su komparativni pokazatelji distribucije smjera i intenziteta stava o religijskoj toleranciji između ispitanika s obzirom na status raseljenih lica i izbjeglica, gdje se može jasno uočiti da nisu utvrđene statistički načajne razlike ni s obzirom na te razlike između anketiranih ispitanika

Grafikon broj 5: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na status izbjeglice ispitanika

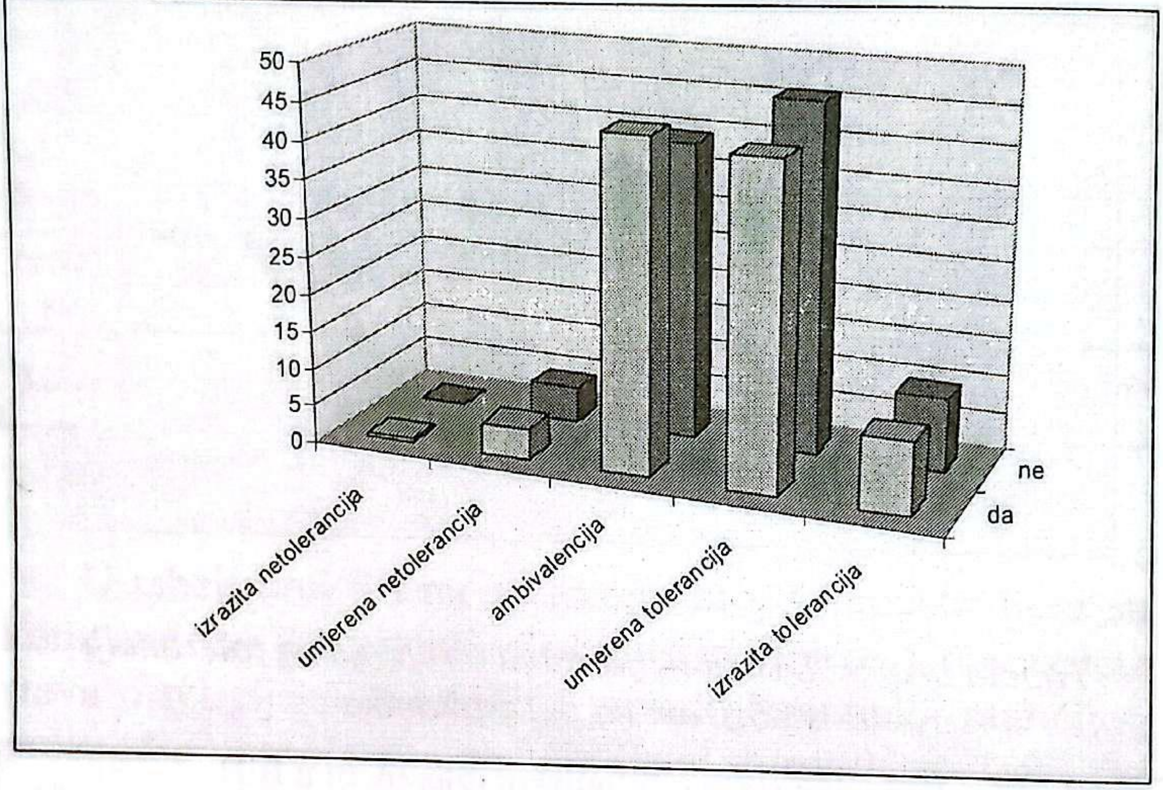

Tabela broj 10: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na status izbjeglice ispitanika

Status izbjeglice	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
da	5	42	451	436	98	1032
	.48	4.07	43.70	42.25	9.50	
ne	3	88	757	882	189	1919
	.16	4.59	39.45	45.96	9.85	
Total	8	130	1208	1318	287	2951
	.27	4.41	40.94	44.66	9.73	

Pearson Chi-square: 8.19593, df=4, p=.084686

Analiza tako predstavljenih rezultata pokazuje da veoma slične stavove o religijskoj toleranciji ispoljavaju i ispitanici koji su imali teško i traumatično iskustvo izbjegličkog statusa sa stavovima ispitanika koji nisu imali tako teško životno iskustvo. Drugim riječima, rezultati ovog istraživanja su pokazali da nema značajnije razlike u opštem stavu prema religijskoj toleranciji između domicilnog stanovništva i stanovništva koje je imalo status izbjeglice, što pokazuje i dobijeni Hi kvadrat (Pearson Chi-square)=8.19593, koji uz 4 stepena slobode nije statistički značajan ni na jednom od uobičajenih nivoa značajnosti (p=.084686).

Komparativni pokazatelji povezanosti bitnih obilježja ispitanika i stava o religijskoj toleranciji

U analizi pokazatelja koji determinišu stav o religijskoj toleranciji građana u BiH polazimo od toga da pojedina obilježja ispitanika mogu biti izvor njihovih stavova uopšte, pa i stava prema religijskoj toleranciji. Naime, opšte je poznato da pojedinci tokom razvoja i socijalnog sazrijevanja usvajaju i javno manifestuju različite oblike ponašanja koji su karakteristični za pojedine socijalne sredine ili njihovo neposredno socijalno okruženje na taj način što se ugledaju na ponašanje drugih osoba i oponašaju takvo ponašanje. Antropolozi i socijalni psiholozi raspolažu mnogobrojnim pokazateljima o tome da je socijalno (prosocijalno, asocijalno ili antisocijalno) ponašanje članova društvene zajednice u velikoj mjeri stečeno na osnovu ugledanja na ponašanje drugih osoba u neposrednom socijalnom okruženju. Smatra se, takođe, da se na taj način od najranijih dana u djetinjstvu uče polne uloge, formiraju stavovi i vrijednosti, te razvijaju kriteriji za procjenjivanje i evaluaciju drugih osoba i njihovih svojstava.

Takođe je poznato da je korištenje tih oblika učenja u socijalnoj sredini toliko često za sticanje određenih oblika ponašanja da to pojedinac i ne opaža. Ovdje posebno treba naglasiti da ne postoji svjesna namjera pojedinca da tuđe ponašanje usvoji kao vlastito.

U tom kontekstu je metodološki i logično osnovano očekivati da različita obilježja ispitanika mogu pouzdano da pokažu u kojim sredinskim uslovima su ispitanici sticali prva iskustva i iz kojih sredinskih okolnosti su usvajali poglede na svijet, pa prema tome takvi pokazatelji o bitnim karakteristikama ispitanika mogu ukazati i na prirodu njihovih iskustava, te na taj način mogu biti pouzdan indikator ne samo njihove socijalizacije nego i budućeg ponašanja u sličnim situacijama.

Za potrebe analize determinanti opšteg stava o religijskoj toleranciji u ovom radu su analizirana socijalno-statusna i iskustvena obilježja ispitanika kao i njihove karakteristike, za koje se može pretpostaviti da mogu biti izvor razlika u opštem stavu prema religijskoj tolerranciji, tj. da mogu bitno uticati na stepen njihove tolerancije - netolerancije prema drugim.

Socijalno-statusna obilježja ispitanika kao determinanta stava o religijskoj toleranciji

S obzirom da su socijalno-statusna i iskustvena obilježja ispitanika nezavisne varijable, posebna pažnja će biti posvećena analizi prirode (smjera i intenziteta) njihovog "uticaja" na stav prema religijskoj toleranciji. Ovdje ćemo sagledavati značaj sljedećih socijalno-statusnih i iskustvenih obilježja ispitanika: mjesto stanovanja, socijalno porijeklo, radni status, školsku spremu, radni status, položaj u preduzeću, materijalne prilike u kojima žive, preferencije političkih stranaka, članstvo u političkim strankama, porodična politička tradicija (porodični bekgraund), doživljaj situacije, iskustva u ratu.

Analiza dobijenih rezultata o međusobnoj povezanosti socijalno-statusnih i iskustvenih obilježja ispitanika, s jedne strane i opštg stava o religijskoj toleranciji, s druge strane, pokazuje da su utvrđene statistički značajne razlike u smjeru i intenzitetu stava prema religijskoj toleranciji između ispitanika različitih obilježja, što, drugim riječima, znači da dobijeni rezultati pokazuju da analizirana obilježja mogu biti važan izvor razlika u stavovima ispitanika prema religijskoj toleranciji, te da je naša polazna hipoteza potvrđena. Naime, polazna hipoteza u ovom istraživanju odnosi se na očekivanje da socijalno-statusna i iskustvena obilježja ispitanika mogu biti izvor razlika u njihovim stavovima uopšte, pa i u stavu prema religijskoj toleranciji.

Mjesto stanovanja ispitanika je značajan faktor u ispoljavanju religijske tolerancije - netolerancije i izvor razlika u smjeru i intenzitetu stava o religijskoj toleranciji, kako pokazuju dobijeni rezultati ovog istraživanja, koji su predstavljeni u tabeli 11.

Tabela broj 11 : Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na mjesto stanovanja

Mjesto stanovanja	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
selo	8	31	327	312	37	715
	1.12	4.34	45.73	43.64	5.17	
prigradsko naselje	0	37	334	260	59	690
	0.00	5.36	48.41	37.68	8.55	
grad	0	61	562	764	191	1578
	0.00	3.87	35.61	48.42	12.10	
Total	8	129	1223	1336	287	2983
	.27	4.32	41.00	44.79	9.62	

Pearson Chi-square: 90.4182, df=8, p=.000000

Naime, uvid u dobijene rezultate međusobne povezanosti opšteg stava o religijskoj toleranciji s obzirom na mjesto stanovanja ispitanika (selo, prigradsko naselje, grad) pokazuje da više tolerancije ispoljavaju ispitanici koji stanuju u gradu nego stanovnici koji stanuju u selu i obrnuto da je utvrđen veći procenat ispitanika koji ispoljavaju netoleranciju a koji žive u selu nego među onim koji žive u gradu.

Te razlike su i statistički značajne na nivou 0,01, jer je i dobijeni Hi-kvadrat=90.4182, uz 8 stepeni slobode, statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000000), što znači da mjesto stanovanja ispitanika može biti bitan izvor razlika u njegovom stavu o religijskoj toleranciji. Takva vrijednost dobijenig Hi-kvadrat testa pokazuje da se sa 99% sigurnosti (ili sa 1% rizika) može zaključiti da stanovnici koji žive u ruralnim područjima ispoljavaju veći stepen netolerancije prema pripadnicima drugih religijskih zajednica neg stanovnici koji žive u urbanim sredinama.

Radni status ispitanika predstavlja izvor razlika u ispoljavanju religijske tolerancije među ispitanicima u ovom istraživanju. Naime, kako pokazuju dobijeni rezultati ovog istraživanja, koji su predstavljeni u tabeli 12, ustanovljene su značajne razlike u smjeru i intenzitetu opšteg stava o religijskoj toleranciji između anketiranih stanovnika različitog radnog statusa.

Analiza tako predstavljenih rezultata pokazuje da najveći stepen izrazite religijske tolerancije ispoljavaju pripadnici slobodnih profesija (u tabeli navedeni kao ostalo) - 15,03%, zatim zaposleni u društvenom sektoru - 12,36%, zatim slijede zaposleni kod privatnika - 9,78%, pa oni koji nisu zaposleni - 8,94%. S druge strane najmanje religijske tolerancije, tj. netoleranciju ispoljavaju u najvećem stepenu poljoprivrednici - 16,28%, penzioneri - 9,14%.

Tabela broj 12 : Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na radni status

Radni status	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
učenik-student	2	19	265	262	46	594
	.34	3.20	44.61	44.11	7.74	
zaposlen u društv. sektoru	0	34	288	458	110	890
	0.00	3.82	32.36	51.46	12.36	
zaposlen kod privatnika	0	20	243	235	54	552
	0.00	3.62	44.02	42.57	9.78	
poljoprivrednik	0	7	31	5	0	43
	0.00	16.28	72.09	11.63	0.00	
domaćica	4	8	84	66	10	172
	2.33	4.65	48.84	38.37	5.81	
penzioner	2	17	82	77	8	186
	1.08	9.14	44.09	41.40	4.30	
nije zaposlen	0	15	166	155	33	369
	0.00	4.07	44.99	42.01	8.94	
ostalo[56]	0	10	63	74	26	173
	0.00	5.78	36.42	42.77	15.03	
Total	8	130	1222	1332	287	2979
	.27	4.36	41.02	44.71	9.63	

Pearson Chi-square: 149.372, df=28, p=.000000

Primijenom Hi-kvadrat testa, kao statističkog postupka za ispitivanje statističke značajnosti razlika u dobijenim distribucijama može se konstatovati da su tako utvrđene distribucije odogovora ispitanika statistički značajne i da se može konstatovati da radni status ispitanika determiniše njegove stavove o religijskoj toleranciji. Naime, dobijeni Hi-kvadrat test=149.372, je uz 28 stepeni slobode statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000000)

---

[56] Ispitanici su najčešće navodili: radi u vojsci, policiji, književnik, slobodan umjetnik i druge

Školska sprema ispitanika, takođe, determiniše stav o religijskoj toleranciji, jer kako pokazuju dobijeni rezultati istraživanja, postoje značajne razlike u smjeru i intenzitetu opšteg stava prema religijskoj toleranciji između anketiranih građana, s obzirom na njihovu školsku spremu, kako se može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u tabeli broj 13.

Tabela broj 13 : Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na školsku spremu,

Školska sprema	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
osnovna škola	4	17	119	79	19	238
	1.68	7.14	50.00	33.19	7.98	
škola za KV i VKV radnike	4	64	603	612	126	1409
	.28	4.54	42.80	43.44	8.94	
srednja škola	0	25	122	127	17	291
	0.00	8.59	41.92	43.64	5.84	
viša i visoka škola	0	21	338	496	120	975
	0.00	2.15	34.67	50.87	12.31	
naučni stepen	0	2	34	22	5	63
	0.00	3.17	53.97	34.92	7.94	
Total	8	129	1216	1336	287	2976
	.27	4.33	40.86	44.89	9.64	

Pearson Chi-square: 97.1099, df=16, p=.000000

Uvid u tako predstavljene rezultate nedvosmisleno pokazuje da je netolerancija izraženija kod ispitanika koji imaju niže nego više obrazovanje, dok je tolerancija najizraženija kod ispitanika sa višom i visokom školskom spremom. Te razlike su i statistički značajne, jer je dobijeni Hi-kvadrat=97.1099, uz 16 stupnjeva slobode, statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000000).

Materijalne prilike u kojima građani žive, takođe, mogu biti izvor razlika u opštem stavu prema religijskoj toleranciji, kao što se može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavlljeni u tabeli broj 14.

Tabela broj 14 : Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na materijalne prilike u kojima žive

Materijalne prilike	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
veoma dobre	2	2	44	21	4	73
	2.74	2.74	60.27	28.77	5.48	
dobre	0	21	232	208	63	524
	0.00	4.01	44.27	39.69	12.02	
osrednje	0	69	672	837	153	1731
	0.00	3.99	38.82	48.35	8.84	
loše	6	38	211	224	50	529
	1.13	7.18	39.89	42.34	9.45	
veoma loše	0	0	66	47	17	130
	0.00	0.00	50.77	36.15	13.08	
Total	8	130	1225	1337	287	2987
	.27	4.35	41.01	44.76	9.61	

Pearson Chi-square: 89.7446, df=16, p=.000000

Analiza dobijenih rezultata pokazuje da je opšti stav prema religijskoj toleranciji distribuiran u svim kategorijama stanovnika s obzirom na njihove materijalne prilike u

kojima žive, tj. da je prisutan kod svih kategorija stanovnika bez obzira na njihove materijalne prikike. Tako je evidentno da umjerena netolerancija najizraženija kog ispitanika koji nekako sastavljaju kraj sa krajem, tj. koji žive u lošim materijalnim prilikama (7,18%), ali da je kod te kategorije stanovnika u isto vrijeme prisutna i umjerena tolerancija u visokom procentu - 42,34%. Ipak, najmanje tolerancije ispoljavaju ispitanici koji pripadaju imućnijim slojevima društva, tj. oni koji imaju veoma dobre materijalne prilike, jer je procenat tolerancije kod njih najmanja, a procenat ispoljene netolerancije kod njih najveći. S druge strane posmatrano, među ispitanicima koji žive veoma loše, tj. koji jedva preživljavaju, uopšte nije zabilježen ni jedan slučaj netolerancije, ali su oni, u isto vijeme, ispoljili manje tolerancije od onih koji žive osrednje ili dobro. Na osnovu tako distribuiranih rezultata, može se izvesti zaključak da materijalne prilike mogu biti izvor razlika u stavu o religijskoj tolerancije, posebno stoga, što su - generalno gledano - više netolerancije ispoljili oni koji su imućniji nego oni ispitanici koji žive u lošijim materijalnim prilikama.

Socijalno porijeklo ispitanika može biti determinanta stava o religijskoj toleranciji, kako pokazuju dobijeni rezultati međusobne povezanosti socijalnog porijekla ispitanika i njihovog stava o religijskoj toleranciji. Naime, uvid u dobijene rezultate pokazuje da je netolerancija prisutnija kod ispitanika koji potiču iz porodice zemljoradnika, jer je umjerena netolerancija evidentna kod 7,11% tih ispitanika, a da je mnogo manja kod ispitanika koji potiču iz drugih porodičnih sredina. Slično je i kod ispoljavanja tolerancije, samo što je smjer ispoljavanja drugačiji, jer je kod njih najmanji procenat ispoljene tolerancije, dok je kod onih

ispitanika koji potiču iz radničkih porodica najveći stepen tolerancije, kako se može vidjeti u tabeli broj 15..

Tabela broj 15 : Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na socijalno porijeklo

Potiče iz porodice	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
zemljoradnika	6	33	229	179	17	464
	1.29	7.11	49.35	38.58	3.66	
radnika	2	69	540	734	168	1513
	.13	4.56	35.69	48.51	11.10	
intelektualca	0	5	136	125	44	310
	0.00	1.61	43.87	40.32	14.19	
zanatlije	0	6	145	100	12	263
	0.00	2.28	55.13	38.02	4.56	
službenika	0	16	162	182	37	397
	0.00	4.03	40.81	45.84	9.32	
ostale	0	0	3	6	4	13
	0.00	0.00	23.08	46.15	30.77	
Total	8	129	1215	1326	282	2960
	.27	4.36	41.05	44.80	9.53	

Pearson Chi-square: 124.856, df=20, p=.000000

Interesantno je uočiti da kod ispitanika koji potiču iz porodica intelektualaca, zanatlija, službenika i ostalih porodica nije evidentiran ni jedan slučaj izrazite netolerancije, da je evidentno manje umjerene netolerancije, ali da je u manjem procentu ispoljena i tolerancija, posebno izrazita tolerancija.

Na osnovu tako distribuiranih rezultata može se izvesti zaključak da socijalni uslovi, posebno porodična atmosfera, u kojima pojedinac raste i razvija se u značajnoj mjeri utiču na njihove stavove i poglede na život uopšte, pa i na formiranje opšteg stava o religijskoj toleranciji.

Položaj u preduzeću, može biti izvor razlika u opštem stavu o religijskoj tolerranciji, kako pokazuju rezultati dobijeni u ovom istra\ivanju, a koji su predstavljeni u tabeli broj 16.

Tabela bro 16: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na položaj u preduzeću

Položaj u preduzeću	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
Visok rukovodeći položaj	0	0	12	27	4	43
	0.00	0.00	27.91	62.79	9.30	
Rukovodeći položaj	0	5	100	106	29	240
	0.00	2.08	41.67	44.17	12.08	
Niži rukovodeći položaj	0	1	61	78	25	165
	0.00	.61	36.97	47.27	15.15	
Radnik bez rukov. položaja	0	52	354	478	109	993
	0.00	5.24	35.65	48.14	10.98	
Vlasnik privatne firme	0	10	55	32	10	107
	0.00	9.35	51.40	29.91	9.35	
Nije u radnom odnosu	8	50	559	495	99	1211
	.66	4.13	46.16	40.88	8.18	
ostalo	0	5	39	64	2	110
	0.00	4.55	35.45	58.18	1.82	
Total	8	123	1180	1280	278	2869
	.28	4.29	41.13	44.61	9.69	

Pearson Chi-square: 87.9973, df=24, p=.000000

Uvid u dobijene pokazatelje o povezanosti položaja koji ispitanik ima u preduzeću i njegovog stava prema religijskoj toleranciji pokazuje očigledne razlike u ispoljenim stavovima. Evidentno je, naime, da anketirani građani koji imaju rukovodeći položaj nisu iskazali stavove izrazite ne tolerancije, već da su netoleranciju iskazali oni ispitanici koji nisu zaposleni, dok su najizraženiju netoleranciju ispoljili vlasnici privatnih firmi, koji su u isto vrijeme ispoljili i najmanje tolerancije. Tako je očigledno da su vlasnici proivatnih firmi u 9,35% slučajeva ispoljili netoleranciju, a samo u 9,35% izrazitu toleranciju. S druge strane posmatrano, najviše tolerancije su ispoljili ispitanici koji se nalaze na visokom rukovodećem položaju, a najmanje oni koji nisu u radnom odnosu.

Analiza prirode (smjer i intenzitet) povezanosti socijalno-statusnih obilježja ispitanika i stava prema religijskoj toleranciji pokazuje da analizirana obilježja mogu biti važan izvor razlika u stavovima prema religijskoj toleranciji. Tako je evidentno da veći stepen religijske netolerancije češće ispoljavaju stanovnici koji žive u selu nego u gradu; nezaposleni, sa nižim nivoom obrazovanja; koji žive u lošijim materijalnim prilikama; koji potiču uz porodice zemljoradnika i koji nemaju rukovodeći položaj u preduzeću ili su nezaposleni. S druge strane, veći stepen religijske tolerancije ispoljavaju ispitanici koji žive u gradu; zaposleni u društvenom sektoru i učenici - studenti; zatim oni koji imaju višu ili visoku školsku spremu; koji žive u dobrim ili osrednjim materijalnim prilikama; a potiču iz porodica radnika i službenika, te oni koji zauzimaju visok rukovodeći položaj u preduzeću.

Iskustvena obilježja ispitanika kao determinanta stava o religijskoj toleranciji

U ovom istraživanju se bavimo različitim aspektima ličnih iskustava građana i njihovim odnosom prema religijskoj toleranciji. Polazimo od toga da lično iskustvo pojedinca, tj. njegovi doživljaji u susretu sa drugima, može biti od neposrednog uticaja na formiranje njegovog opšteg odnosa prema drugima, pa prema tome i drugima drugačijih vjerskih pogleda i pripadnosti. U tom kontekstu je nezaobilazno nekoliko aspekata, među kojima su svakako doživljaji tokom rata, tj. stradanja u ratu, percepcija postojeće situacije, tj. lični doživljaj situacije u kojoj živi, preferencije političkih stranaka, članstvo u političkim strankama i porodični bekgraund, tj. porodična politička tradicija pojedinca.

S obzirom na prirodu religijske tolerancije smatramo da iskustva stečena tokom rata, tj. doživljaji tokom rata, mogu biti od presudne važnosti u formiranju stava o religijskoj toleranciji, jer je nesporno da se na ovim prostorima čuju različita tumačenja rata koji je vođen, ali je najznačajnija razlika u njegovoj prirodi i suštini. Naime, polemike o ratu se vode o tome da li je rat bio građanski, vjerski, ili agresorski ili sve to pomalo. Stavovi javnosti su podijeljeni upravo onako kako se to tumači u njihovom okruženju.

U tom kontekstu polazimo od toga da je naučno opravdano na osnovu individualnog iskazivanja doživljaja pojedinca koji su živjeli na prostoru na kojem je vođen rat, posebno na *stradanja člana porodice tokom rata*, analizirati raširenost religijske tolerancije i zaključivati koliko prethodno ratno iskustvo (posebni iskustvo stradanja nekog člana iz uže porodice tokom rata) može determinisati odnos prema religijskoj toleranciji na ovim prostorima. Stradanje u radu je ispitano odgovorom na pitanje: *Da li je neko iz uže porodice stradao u ovom ratu*? Svi odgovori su klasifikovani u dvije kategorije: da i ne. Dobijeni rezultati međusobne povezanosti stradanja u ratu i stava prema religijskoj toleranciji, prezentovani su u tabeli 17.

Tabela broj 17: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na iskustva u ratu

stradanje u ratu	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjeren a netolerancija	ambivalencija	umjeren a tolerancija	izrazita tolerancija	
da	8	46	415	463	96	1028
	.78	4.47	40.37	45.04	9.34	
ne	0	82	804	867	191	1944
	0.00	4.22	41.36	44.60	9.83	
Total	8	128	1219	1330	287	2972
	.27	4.31	41.02	44.75	9.66	

Pearson Chi-square: 15.5853, df=4, p=.003635

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da su ustanovljene statistički značajne razlike u stepenu ispoljene religijske tolerancije između ispitanika koji su tokom rata imali žrtava u porodici i ispitanika koji nisu imali porodičnih žrtava tokom rata[57]. Na te razlike ukazuje i dobijeni Hi-kvadrat=15.5853, koji je uz 4 stepena slobode statistički značajan na nivou 0,01 (p=.003635).

---

[57] Iako nije direktan predmet analize uočljivo je da je 34,57 odsto anketiranih ispitanika izjavilo da je neko u porodici stradao za vrijeme rata, što je podatak koji ukazuje na širinu i razmjere ratnih stradanja na ovim prostorima.

Drugim riječima, analiza dobijenih rezultata pokazuje da je među ispitanicima koji su u porodici imali žrtava tokom rata nešto manje onih koji ispoljavaju izrazitu religijsku toleranciju, nego među ispitanicima koji nisu imali žrtava u porodici (9,34% prema 9,83%), ali da ih je nešto više među ispitanicima koji ispoljavaju religijsku netoleranciju i to: izrazitu netoleranciju (0,78% prema 0,00%) i umjerenu netoleranciju (4,47% prema 4,22%), dok ih je nešto manje među ispitanicima koji imaju kolebljiv stav (40,37% prema 41,36%).

Međutim, ovdje treba imati u vidu da dominiraju stavovi religijske tolerancije kod svih ispitanika, jer svaki drugi anketirani stanovnik BiH ispoljava toleranciju, da ih je oko 40% koji ispoljavaju kolebljive stavove, a tek je mali procenat (ispod 5%) koji ispoljava netoleranciju. Drugim riječima, traumatično iskustvo stradanja nekog člana iz uže porodice nije drastičnije uticalo na formiranje negativnih stavova prema pripadnicima drugih religijskih i etničkih grupa, pa prema tome ni na stav prema religijskoj tolerancijji.

Percepcija postojeće situacije, tj. lični doživljaj situacije u kojoj pojedinac živi, je svakako jedan od faktora koji može da determiniše cjelokupno ponašanje pojedinca u socijalnoj situaciji, pa se logično može očekivati i da ima uticaja na formiranje stava o religijskoj toleranciji. Naime, prema fenomenološkom stanovištu pojedinci se ponašaju u konkretnoj situaciji onako kako opažaju datu situaciju. U tom kontekstu polazimo od toga da svaka socijalna sredina utiče na povezivanje doživljajnih (unutrašnjih) karakteristika (a posebno stavova) i manifestovanog ponašanja pojedinca. Pojedinac reaguje na konkretnu socijalnu sredinu, ali i socijalna sredina utiče na pojedinca, zato je osnovna orijentacija ovog istraživanja usmjerena na analizu povezanosti doživljaja situacije i opšteg stava o religijskoj toleranciji. Doživljaj situacije utvrđen je pomoću pitanja *Kako doživljavate sadašnju situaciju*?, uz moguće odgovore: veoma sam uplašen, zabrinut sam, ravnodušan sam, bezbrižan sam, sretan sam uz mogućnost dopisivanja još nekog osjećanja. Dobijeni rezultati su predstavljeni u tabeli broj 18.

Tabela broj 18: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na doživljaj situacije

Doživljaj situacije	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
veoma je uplašen	2	13	111	89	19	234
	.85	5.56	47.44	38.03	8.12	
zabrinut je	4	103	765	956	200	2028
	.20	5.08	37.72	47.14	9.86	
ravnodušan je	1	5	161	147	42	356
	.28	1.40	45.22	41.29	11.80	
bezbrižan je	1	6	90	53	6	156
	.64	3.85	57.69	33.97	3.85	
sretan je	0	3	67	63	11	144
	0.00	2.08	46.53	43.75	7.64	
ostalo	0	0	26	25	9	60
	0.00	0.00	43.33	41.67	15.00	
Total	8	130	1220	1333	287	2978
	.27	4.37	40.97	44.76	9.64	

Pearson Chi-square: 60.7476, df=20, p=.000006

Analiza tako predstavljenih rezultata može biti usmjerena u nekoliko smjerova. Osim analiziranja povezanosti percepcije situacije u kojoj živi i opšteg stava prema religijskoj toleranciji, što je osnovna namjena ovih podataka, oni se mogu analizirati i sa aspekta raširenosti percepcije situacije. Naime, dobijeni rezultati pokazuju da dominira osjećaj zabrinutosti, jer se čak 68,06 odsto anketiranih stanovnika izjasnilo da je zabrinuto u sadašnjoj situaciji, dok nije za zanemariti ni podatak da se 7,85 odsto izjasnilo kao veoma uplašeno, a samo 5,27 odsto se izjasnilo da je bezbrižno i 4,83 odsto da je sretno.

Dobijeni rezultati pokazuju da većina stanovnika živi u nepovoljnom raspoloženju, pa je razumljivo da je takva životna sredina veoma pogodna za podsticanje različitih oblika prosocijalnog - asocijalnog ili antisocijalnog ponašanja, posebno pothranjivanja nepovjerenja u druge i podizanja spremnosti na odbranu od opasnosti koje mogu doći od onih koji se nalaze u neposrednom okruženju.

U tom kontekstu su ilustrativni i podaci da je među anketiranim građanima koji žive zabrinuti i među onima koji se osjećaju kao veoma uplašeni identifikovan najveći procenat ispitanika koji manifestuju izraženiju ili umjereniju netoleranciju (5,08% prema 5,56%), dok se među onima koji se u neposrednoj situaciji osjećaju sretni nije identifikovan ni jedan slučaj izrazite netolerancije i samo 2,08 odsto sa umjerenom tolerancijom.

Te razlike su i statistički značajne, jer je dobijeni Hi-kvadrat=60.7476, uz 20 stepeni slobode, statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000006), što znači da na stav prema religijskoj toleranciji može da utiče percepcija situacije.

Preferencije političkih stranaka takođe mogu biti snažni izvori razlika u opštem stavu prema religijskoj toleranciji, jer je evidentno da novi društveni odnosi, zasnovani na političkom pluralizmu i višestranačkom parlamentarizmu, predstavljaju povoljan socijalni medij za ispoljavanje i afirmaciju različitih ideologija i političkih orijentacija. To mogu biti povoljni uslovi za maksimalan razvoj i izraženiju aktivnost građana, posebno za građane koji imaju jak politički interes.

U tom kontekstu smatramo da preferencije političkih stranaka, kao i neposredni politički aktivitet mogu biti analizirani i kao nezavisne varijable, tj. kao faktori ili determinante socijalnih stavova, pa i stava prema religijskoj toleranciji. Ovo zato što nosioci različitih političkih ideologija u svojim javnim nastupima ili u kreiranju političkog djelovanja ispoljavaju i različite stavove prema pripadnicima drugih etničkih, vjerskih, ideoloških i drugih grupa i organizacija. Na taj se način direktno doprinosi formiranju specifične društvene klime i čak društvenog karaktera, koji snažno djeluje na formiranje stavova, vrijednosti i na poželjno ponašanje stanovnika na ovim prostorima.

Analiza prezentovanih rezultata o preferencijama političkih stranaka pokazuje difuznu raširenost preferencija stranaka sa različitim stepenom nacionalne orijentacije. Naime, na postavljeno pitanje: *Kakva stranka bi Vam u budućnosti najviše odgovarala*, ispitanici su odgovorili: 1) stranka umjerene nacionalne orijentacije - 29,79%; 2) stranka bez etničke orijentacije - 26,96%; 3) stranka multietničke orijentacije - 20,15% i 4) stranka jake nacionalne orijentacije - 10,99%, što pokazuje da na ovim prostorima još uvijek dominiraju politički stavovi jače ili slabije vezanosti za partije nacionalne orijentacije, što se potvrđuje i na izborima, kada stranke sa izraženom nacionalnom orijentacijom dobijaju veći procenat biračkog tijela nego stranke koje u svojim programima nemaju izraženiju opciju povezanu sa nacionalnim orijentacijama.

U takvoj političkoj klimi treba analizirati i dobijene rezultate religijske tolerancije, s obzirom na preferencije političkih stranaka, kako se to može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u tabeli broj 19.

Tabela broj 19: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na preferencije političkoj stranaka

Preferencija stranke:	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
jake nacionalne orijentacije	6	50	188	72	2	318
	1.89	15.72	59.12	22.64	.63	10,99
umjerene nacionalne orijentacije	2	56	486	298	20	862
	.23	6.50	56.38	34.57	2.32	29,79
multietničke orijentacije	0	2	123	375	83	583
	0.00	.34	21.10	64.32	14.24	20,15
bez etničke orijentacije	0	5	277	352	146	780
	0.00	.64	35.51	45.13	18.72	26,96
ostale	0	14	118	183	35	350
	0.00	4.00	33.71	52.29	10.00	12,09
Total	8	127	1192	1280	286	2893
	.28	4.39	41.20	44.24	9.89	

Pearson Chi-square: 584.607, df=16, p=0.00000

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da su ustanovljene značajne razlike u ispoljavanju stava prema religijskoj toleranciji s obzoirom na preferencije stranaka sa manje ili više izraženom nacionalnom programskom orijentacijom. Te razlike su i statistički značajne, jer je dobijeni Hi-kvadrat=584.607, uz 16 stepeni slobode, statistički značajan na nivou 0,01 (p=0.00000). Evidentno je, naime, da najveći stepen religijske netolerancije ispoljavaju ispitanici koji preferiraju stranku jake nacionalne orijentacije - čak 17,61%, od čega 15,72 odsto umjerene netolerancije, dok ispitanici koji preferiraju stranke umjerene nacionalne orijentacije religijsku netoleranciju ispoljavaju mnogo manje, ali ipak više od prosjeka - 6,73%, od čega 6,50% intenzitetom umjerene netolerancije.

Drugim riječima, dobijeni rezultati međusobne povezanosti preferencija političkih stranaka sa nacionalnom orijentacijom i stava prema religijskoj toleranciji nedvosmisleno pokazuju da preferencije političkih stranaka, kao izraz vlastitih političkih orijentacija može biti snažan izvor razlika u stavovima prema religijskoj toleranciji na ovim prostorima.

Na slične zaključke ukazuju i dobijeni rezultati međusobne povezanosti *članstva u političkim strankama* i stava prema religijskoj toleranciji. Naime, dobijeni rezultati su pokazali da postoje razlike u prirodi stavova prema religijskoj toleranciji između ispitanika koji su članovi u političkim strankama i onih koji nisu članovi, kako se to može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli 20.

Odnos prema politici analiziran je na osnovu članstva u političkim organizacijama. Smatramo, naime, da je neposredno političko angažovanje u političkim strankama

pokazatelj snažnog odnosa prema promjenama koje se odvijaju u društvu, s obzirom da politička aktivnost pretpostavlja preduzimanje niza različitih aktivnosti i izvršavanja obaveza u dužem vremenskom periodu, koje se u stranci podrazumijevaju. Drugim riječima, polazimo od toga da članstvo u političkim strankama izražava ne samo vrijednosnu nego i motivacionu komponentu stava, s obzirom da aktivitet u političkim strankama izražava spremnost pojedinca za obavljanje raznovrsnih aktivnosti i može biti snažan indikator odnosa građana prema promjenama do kojih je došlo u postsocijalističkom periodu.

Iako nismo direktnije istraživali vrstu i kvalitet aktivnosti u strankama, možemo indirektno zaključivati o kakvim se aktivnostima radi i pretpostaviti da uključenje u političke stranke i ispunjavanje obaveza koje se članstvom u stranci podrazumijevaju, građani ispoljavaju snažan i pozitivan odnos prema društvenoj stvarnosti koja je nastala tokom društvenih promjena i rata.

Obavljanje političkih funkcija i drugih stranačkih dužnosti, koje se javljaju tokom redovnih stranačkih aktivnosti, nesumnjivo pouzdano ukazuje i na ideološku opredijeljenost građana, te na stepen usvojenosti pogleda na promijenjene društvene odnose i cjelokupnu društvenu situaciju. Osim toga, izvjesno je da političko angažovanje može da ukazuje i na karakterističan sklop vrijednosti, mišljenja, uvjerenja i stavova koji u ovakvim socijalnim uslovima mogu doći do punog izražaja i biti veoma povoljni za šire socijalne uslove i preobražaj društva.

U tom kontestu su analizirani i dobijeni rezultati međusobne povezanosti članstava u političkim strankama i stava prema religijskoj toleranciji. Drugim riječima, tragali smo za odgovorom da li postoje razlike u opštem stavu prema religijskoj toleranciji između ispitanika koji jesu i onih koji nisu članovi političkih stranaka. Dobijeni rezultati predstavljeni su u tabeli broj 20.

Tabela broj 20 : Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na članstvo u političkim strankama

Članstvo u polit. strankama	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
ne	7	78	988	1071	250	2394
	.29	3.26	41.27	44.74	10.44	
da	1	52	231	263	35	582
	.17	8.93	39.69	45.19	6.01	
Total	8	130	1219	1334	285	2976
	.27	4.37	40.96	44.83	9.58	

Pearson Chi-square: 44.6858, df=4, p=.000000

Analiza prezentovanih rezultata o političkom aktivitetu građana pokazuje izuzetno nizak procenat politički angažovanih stanovnika, s obzirom da je tek 19,55% anketiranih građana, tj. svaki peti građanin član neke političke stranke, dok je čak 80,45% politički neaktivno. Ipak, dobijeni rezultati pokazuju da su utvrđene razlike u smjeru i intenzitetu ispoljavanja stava prema religijskoj toleranciji između ispitanika koji jesu i onih koji nisu članovi političkih stranaka. Evidentno je da je veći stepen netolerancije ispoljavaju oni koji su članovi političkih stranaka nego oni koji nisu (8,93% prema 3,26%), ali i da vviše tolerancije ispoljavaju oni koji nisu članovi stranaka nego oni koji jesu (10,44% prema 6,01%). Te razlike su i statistički značajne, jer je dobijeni Hi-kvadrat (Pearson

Chi-square)= 44.6858, uz 4 stepena slobode, statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000000), što znači da čkanstvo u političkim strankama može biti jak izvor razlika u stavu o religijskoj toleranciji.

Porodični bekgraund, tj. porodična politička tradicija, takođe utiče na stavove prema religijskoj toleranciji. U analizi porodične političke tradicije polazimo od toga da se na aktuelno opažanje, misljenje i ponašanje značajno reflektuje i ideologija usvojena u porodici, koja se može posmatrati i kao porodična politička tradicija. Izvjesno je da ranije usvojeni standardi ili stečeni sistemi vrijednosti i uvjerenja kroz porodičnu tradiciju koja se prenosi s koljena na koljeno, svakako ima zapaženije mjesto u objašnjavanju ponašanja pojedinca u društvu, jer ljudskim akcijama u velikoj mjeri upravljaju stavovi, uvjerenja i vrijednosti, s obzirom da priroda akcije pojedinca (smjer i intenzitet) zavisi od stepena povoljnosti ili nepovoljnosti stava (za ili protiv) u odnosu na objekt. Tako će, na primjer, pojedinac koji ima pozitivan stav biti raspoložen da podrži, nagradi ili pomogne, tj. da se angažuje u aktivnostima kojima se podržava objekat prema kojem ima pozitivan stav, dok će pojedinac koji ima negativan stav biti raspoložen da nanosi štetu, kažnjava ili razara objekat prema kojem ima negativan stav.

Imamo na umu da su sukobljene strane u II svjetskom ratu bile na različitim pozicijama ne samo u vojno-političkom nego i na ideološkim planu i da je to moglo ostaviti dalekosežnije i trajnije posljedice na kasnija opredjeljenja i ponašanja članova njihove porodice.

Pri operacionalizaciji problema istraživanja, tj. analize međusobne povezanosti porodične političke tradicije i

stava prema religijskoj toleranciji, imamo na umu da je opšta demokratizacija društva u velikoj mjeri doprinijela i oživljavanju različitih, nerijetko i destruktivnih aktivnosti kod dijela stanovnika na ovim prostorima. Nije tajna da su u javnom životu oživjele ideje ne samo različitih političkih opredjeljenja i vrijednosnih usmjerenja nego su u ekspanziji pojedinačne i grupne aktivnosti koje u sebi nose ideju o "obračunavanju" s nekim - prošlim režimom ili s "drugim" pojedincima, grupama ili političkim organizacijama i vjerskim zajednicama. Posebno su izražene neskrivene ambicije i aktivnosti frustriranih pojedinaca, ranije marginalizovanih ili zabranjivanih grupa i organizacija koje u novim društvenim okolnostima preferiraju različite aktivnosti i negativne vrijednosne orijentacije i vide šansu za ostvarivanje ranije neostvarenih aspiracija i ciljeva.

Posmatrano sa aspekta analize fenomena interesantno je uočiti da su društvene promjene omogućile oživljavanje i javno istupanje političkih stranaka rojalističke i proradikalne orijentacije - češće sa pročetničkim, ili proustaškim, a veoma rijetko sa partizanskim simbolima i retorikom.

U društvenim aktivnostima nerijetko se mogu čuti konstatacije da je vrijeme tranzicije doprinijelo jačanju drugačije socijalne atmosfere, te da je na ovim prostorima došlo "drugo" vrijeme. To "drugo vrijeme" se, nerijetko, nekritički shvata kao vrijeme pogodno za rušenje svega postojećeg i oživljavanje svega što u prethodnom političkom režimu nije bilo poželjno ili je bilo potpuno zabranjeno, a to se, prije svega, odnosi na slobodnije ispoljavanje različitih ideja, pa u tom kontekstu i ideje o mogućem revanšizmu, koji je eskalirao u nemilosrdni rat, sa nesagledivim posljedicama.

U elaboriranju mogućih refleksija porodične političke tradicije na stav prema religijskog toleranciji svakako je važno naglasiti spremnost anketiranih građana da javno iskažu pretežnu poziciju njihove porodice tokom II svjetskog rata, tj. da otvoreno iskažu kakvo je opredjeljenje njihove porodice bilo tokom II svjetskog rata. Polazimo od toga da je moguće ustanoviti prirodu stava o preligijskoj toleranciji između ispitanika sa različitom porodičnom političkom tradicijom. S obzirom da socijalni uslovi mogu bitno uticati na opredjeljenja pojedinaca i grupa, ne samo kroz prihvaćene i cijenjene ideje o konkretnim ciljevima za koje se pojedinci zalažu, koje smatraju poželjnim i koje nastoje da ostvare, nego da mogu biti determinišući faktor u opažanju i procjenjivanju društvenih pojava, vrednovanju aktuelnih događanja i poduzimanja konkretnih akcija prema tim događajima, smatramo da mogu biti i izvor razlika u smjeru i intenzitetu stava prema religijskoj toleranciji

Radi preglednnosti rezultata i uvida u distribuciju ispitanika prema tome kako su se ispitanici izjasnili o tome u kojoj od sukobljenih strana učestvovali članovi njihove porodice tokom II svjetskog rata, navedeni su odgovori ispitanika na pitanje *Kako biste ocijenili pretežnu poziciju Vaše porodice tokom Drugog svjetskog parata? i ponuđeni odgovori:* 1) Djelovala je u sastavu partizanskog pokreta; 2) Djelovala je u četničkim jedinicama; 3) Djelovala je u ustaškim - domobranskim jedinicama; 4) Djelovala je na više vojno-političkih strana; 5) Bila je izvan sukobljenih strana i 6) Ne znam

Drugim riječima, osnovno je pitanje da li je ranije opredjeljenje nekog člana porodice za neku od opcija imalo dalekosežnije posljedice na njegovo ponašanje, tj. da li je imalo uticaja na položaj pojedinca u društvu, na opažanje i procjenjivanje današnjih događanja, a posebno da li ima uticaja na njegove stavove o religijskoj toleranciji? Dobijeni rezultati su predstavljeni u tabeli 21.

Tabela broj 21: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na porodični bekgraund

Porodica je tokom II svj. rata djelovala:	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
u partizanima	2	39	296	369	96	802
	.25	4.86	36.91	46.01	11.97	
u četnicima	0	15	116	77	2	210
	0.00	7.14	55.24	36.67	.95	
u ustaško-domobran. jedinicama	2	7	26	34	6	75
	2.67	9.33	34.67	45.33	8.00	
na više strana	0	11	62	36	21	130
	0.00	8.46	47.69	27.69	16.15	
bila je izvan sukoba	4	11	197	249	53	514
	.78	2.14	38.33	48.44	10.31	
ne zna	0	44	502	548	109	1203
	0.00	3.66	41.73	45.55	9.06	
Total	8	127	1199	1313	287	2934
	.27	4.33	40.87	44.75	9.78	

Pearson Chi-square: 103.131, df=20, p=.000000

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da su ustanovljene evidentne razlike u ispoljavanju religijske tolerancije između ispitanika koji potiču iz porodica sa različitom političkom tradicijom. Te razlike su statistički značajne, jer je dobijeni Hi-kvadrat= 103.131, uz 20 stepeni slobode, statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000000).

Analiza rezultata pokazuje da najveći stepen izrazite religijske tolerancije ispoljavaju ispitanici koji poriču iz porodice "koja je učestvovala na više strana", kako se izjasnilo 16,15%, zatim oni koji potiču iz porodica koje su djelovale u okviru partizanskog pokreta - 11,97% i oni koji su iz porodica koje su "bile izvan sukoba" - 10,31%. Najveći stepen umjerene tolerancije ispoljavaju oni ispitanici koji potiču iz porodica koje su "bile izvan sukoba", kako se izjasnilo 48,44% anketiranih, zatim slijede oni iz "partizanskih porodica" - 46,01% i oni koji potiču iz porodica koje su djelovale u "ustaško-domobranskim jedinicama" - 45,33%.

Posmatrano iz ugla onih koji imaju stavove netolerancije, može se uočiti da najizraženije stavove netolerancije ispoljavaju oni ispitanici koji potiču iz porodica koje su djelovale u "ustaško-domobranskim jedinicama" - 12,00 odsto, od čega 2,67% sa stavovima izrazite netolerancije; zatim slijede oni koji potiču iz porodica koje su djelovale "na više strana" - 8,46%, pa oni čija je porodica djelovala "u četnicima" - 7,14%.

Ovako distribuirani rezultati međusobne povezanosti porodične političke tradicije i stava prema religijskoj toleranciji, pokazuju ne samo to da među stanovnicima u Bosni i Hercegovini još uvije egzistiraju različite ideologije i političke orijentacije koje su dominirale u bližoj ili daljoj prošlosti, nego i to da te različite ideološke orijentacije značajno utiču na formiranje i ispoljavanje stavova prema religijskoj toleranciji.

Analiza dobijenih rezultata međusobne povezanosti iskustvenih obilježja ispitanika i stava prema religijskoj toleranciji pokazuje da analizirana iskustvena obilježja mogu biti važan izvor razlika u stavovima prema religijskoj toleranciji. Iako je evidentno da većina stanovnika ispoljava religijsku toleranciju u većem stepenu nego netoleranciju, ipak priroda smjera i intenziteta analiziranih relacija pokazuje: da nešto manje religijske tolerancije ispoljavaju stanovnici koji su imali žrtava u porodici tokom rata, nego oni koji nisu imali žrtava; da je među anketiranim građanima koji žive zabrinuti i među onima koji se osjećaju kao veoma uplašeni identifikovan najveći procenat ispitanika koji manifestuju izraženiju ili umjereniju netoleranciju, dok se među onima koji se u neposrednoj situaciji osjećaju sretni nije identifikovan ni jedan slučaj izrazite netolerancije; da su među onim ispitanicima koji imaju jasne preferencije političkih stranaka (posebno onih sa jakom nacionalnom orijentacijom), kao i neposredni politički aktivitet (članstvo u političkim strankama) izraženiji stavovi netolerancije, nego među ispitanicima koji nisu članovi političkoh stranaka i koji preferiraju političke stranke bez etničke ili multietničke orijentacije; porodična politička tradicija, takođe utiče na stavove prema religijskoj toleranciji, jer je porodica, pored ostalog, i mikro sredina koja prva doprinosi formiranju različitih, pa i političkih stavova, ali i milje u kome se ispoljavaju različiti stavovi prema pripadnicima drugih etničkih, vjerskih, ideoloških i drugih grupa i organizacija.

Drugim riječima, iskustvena obilježja ispitanika su snažan faktor formiranja i ispoljavanja stava prema religijskoj toleranciji, što doprinosi formiranju socijalne klime pothranjivanja povjerenja ili nepovjerenja u druge i podizanja spremnosti na odbranu od opasnosti koje mogu doći od onih koji se nalaze „s druge strane“ u neposrednom okruženju.

Socijalnopsihološke karakteristike kao determinanta stava o religijskoj toleranciji

Kao što je ranije navedeno, stavovi i vrijednosti imaju značajnog udjela u ispoljavanju pojedinaca, grupa i organizacija u određenim socijalnim okolnostima. U tom kontekstu stavovi imaju dispozicioni karakter, tj. mogu da da ukazuju kako će se pojedinac ponašati u sličnoj situaciji. Ako se još ima u vidu da je svaki pojedinac u socijalnoj situaciji istovremeno i pripadnik neke karakteristične grupe (rasne, nacionalne, religijske, kulturne), tada se u analizi mora uzeti u obzir i uticaj karakteristike organizacije ili socijalnih grupa kojima on pripada.

Za potrebe analize faktora koji determinišu stav ispitanika prema religijskoj toleranciji svakako je nužno sagledati i neke bitne sociopsihološke karakteristike. Smatramo da je naučno opravdano analizirati: stavove prema naciji, etničku distacu, stavove prema religiji, autoritarnost i konformizam.

Stav prema naciji utiče na stav ispitanika prema religijskoj toleranciji. Naime, dobijeni rezultati međusobne povezanosti smjera i intenziteta stava prema naciji[58] i stava prema religijskoj toleranciji pokazuju da su ustanovljene razlike u smjeru i intenzitetu stava prema religijskoj toleranciji, s obzirom na razlike u smjeru i intenzitetu raširenosti stava prema naciji.

---

[58] Za istraživanje je korištena Likertova sumaciona skala, na kojoj su ispitanici imali mogućnost da iskažu stav prema naciji na kontinuumu od izrazitog prihvatanja, preko kolebljivog odnosa do izrazitog neprihvatanja nacije, jer smatramo da je to dovoljno za diferenciranje ispitanika i sagledavanje promjena u stavovima prema naciji tokom društvenih promjena.

U analizi međusobne povezanosti stava prema naciji i stava prema religijskoj toleranciji polazimo od toga da su tokom društvenih promjena zapažene i promjene u odnosu stanovnika na ovim prostorima kako prema svojoj naciji, tako i prema drugim nacijama. Izražena nacionalna pripadnost stvara kod pojedinca jak osjećaj zajedništva i razvija svijest da pojedinac svoj identitet formira ne samo u porodici, nego i široj zajednici kao što je nacija. Ovakav odnos izraženije se manifestuje u uslovima kriznih situacija, posebno rata i međunacionalnih sukoba, kada se kod pojedinca formira jače osjećanje pripadnosti svojoj naciji i nacionalne vezanosti. U takvim situacijama pojedinac ne samo da gubi osjećaj izolovanosti, nego i jača osjećaj izvjesnosti, što je osnova podsticanja i jačanja nacionalnih homogenizacija[59]. Ovdje imamo u vidu shvatanje Rota i Havelke (Rota i Havelka, 1973) da se pod nacionalnom vezanošću "podrazumeva sistem međusobno povezanih stavova, u kojima dolazi do izražaja odnos pojedinca prema sopstvenoj naciji, svojoj nacionalnoj državi i teritoriji, vlastitoj nacionalnoj kulturi, jeziku i istoriji, prema nacionalnim vrednostima i simbolima, zatim prema drugim narodima..." (str. 36).

Osnovu za analizu odnosa ispitanika prema naciji predstavljaju odgovori ispitanika na tvrdnju "Čovjeku može biti ugodno samo ako živi tamo gdje je većina pripadnika njegove nacije", koji su prezentovani u tabeli 22, gdje je

---

[59] Gledano u cjelini, postavlja se važno pitanje da li su te promjene samo ispoljavanje konformizma i manifestacija društveno poželjnog ponašanja ili su izraz stvarnih promjena u stavovima prema naciji.

evidentno da ispitanici koji imaju različit stav ispoljavaju i razlike u smjeru i intenzitetu stava prema religijskoj toleranciji.

Tabela broj 22: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na stav prema naciji

Ugodno mu je ako živi[60]	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
uopšte se ne slaže	0	0	44	237	119	400
	0.00	0.00	11.00	59.25	29.75	
uglavnom se ne slaže	0	2	119	341	73	535
	0.00	.37	22.24	63.74	13.64	
neutralan	0	9	249	237	43	538
	0.00	1.67	46.28	44.05	7.99	
uglavnom se slaže	2	40	483	363	28	916
	.22	4.37	52.73	39.63	3.06	
potpuno se slaže	2	78	309	145	24	558
	.36	13.98	55.38	25.99	4.30	
Total	4	129	1204	1323	287	2947
	.14	4.38	40.86	44.89	9.74	

Pearson Chi-square: 709.361, df=16, p=0.00000

Analiza tako predstavljenih podataka pokazuje da pozitivan stav o tome da je ...čovjeku ugodno samo ako živi sa većinom pripadnika svoje nacije ne samo da u sebi nosi veći stepen netolerancije, nego pokazuje da je dominantan osjećaj ugodnosti prisutniji u sredinama gdje je većina pripadnika njegove nacije, nego u etnički mješovitim sredinama, što nedvosmisleno ukazuje na prisustvo posljedica ratnih i postratnih događanja na ovim prostorima. Tako je evidentno da se kod ispitanika koji se ne slažu sa tvrdnjom "*Čovjeku može biti ugodno samo ako živi tamo gdje je većina pripadnika njegove nacije*" čak 89,00% ispoljava religijska tolerancija, a kod ispitanika koji prihvataju navedenu tvrdnju manifestuju se u većem ili manjem stepenu stavovi religijske netolerancije - 13,98% kod onih koji se potpuno slažu i 4,37% kod onih koji se uglavnom slažu.

---

[60] Intenzitet stava prema naciji predstavlja stepen slaganja sa tvrdnjom: *Čovjeku može biti ugodno samo ako živi tamo gdje je većina pripadnika njegove nacije*, gdje su se ispitanici izjašnjavali koliko se slažu ili ne slažu.

Na slične zaključke ukazuju i podaci koji se odnose na *etničku distancu prema drugima*. Naime, na pitanje Treba li pripadnicima drugih naroda omogućiti visok društveni položaj? Dobijeni su odgovori koji pokazuju da socijalna distanca značajno utiče na stav o religijskoj toleranciji, kako se to može vidjeti iz rezultata koji su predstavljeni u tabeli broj 23. Te razlike su i statistički značajne jer je dobijeni Hi-kvadrat=664.832, uz 8 stepeni slobode, statistički značajan na nivou 0,01 (p=0.00000).

U sagledavanju tog fenomena polazimo od toga da se stepen bliskosti (intimnosti ili razumijevanja) sa drugima manifestuje na različite načine, pa prema tome kakve bi pozicije u društvu dopustili pripadnicima drugih grupa, pa i da li im treba dopustiti visok društveni položaj ili samo neke marginalne funkcije.

Kad je riječ o odnosu (intimnosti i razumijevanju) prema drugim društvenim grupama, početkom prošlog vijeka R.E. Park je umjesto pojma „socijalni stavovi" koristi pojam „socijalna distanca". Prihvatajući ovaj pojam, E. S.

Bogardus je konstruisao „skalu socijalne distance“, sa osnovnom namjerom da „mjeri“ prirodu (smjer i intenzitet) razumijevanja i osjećaja koje ljudi imaju u međusobnim interakcijama.

Park je, naime, smatrao da se socijalni odnosi ispoljavaju na kontinuumu od prihvatanja do neprihvatanja i da se mogu ispitivati. Drugim riječima Park je smatrao da su socijalni odnosi raznovrsni kako prema smjeru, tako i prema intenzitetu, te da se manifestuje na kontinuumu, gdje su na jednom polu kontinuuma intimni i jako topli odnosi, zatim su ravnodušni (ili ambivalentni) a na drugom polu jako hladni i neprijateljski.

Bogardus je pošao od toga da se ovakav pristup može koristiti u ispitivanju stepena razumijevanja (bliskosti) ili stepena neprihvatanja (neprijateljstva) u socijalnim odnosima, kako prema različitim pojavama, tako i prema objektima ili predmetima. Međutim, kasnija, a posebno novija saznanja pokazuju da se ovakav pristup najčešće primjenjuje za utvrđivanje socijalnog odstojanja (distance) prema društvenim organizacijama, različitim socijalnim grupama ili pojedincima. Bogardus je sa svojim studentima ovu skalu primjenjivao na različite socijalne grupe, etničke manjine, društvene klase i profesionalne tipove. U literaturi se pominje pojam "etnička distanca", koja se odnosi na prihvatanje ili neprihvatanje različitih etničkih grupa.

Osim toga, tragajući za relevantnim pokazateljima o stanju odnosa i međusobnom vrednovanju socijalnih grupa, autori polaze od pretpostavke da realne životne situacije stoje u određenom odnosu u pogledu bliskosti i/ili udaljenosti značenja socijalnog kontakta u kome se mogu naći pripadnici različitih socijalnih grupa.

Tako je tokom 1993. godine istraživački tim Golubović, Kuzmanović i Vasović realizovao jedno obimnije istraživanje u Srbiji u kojem je, pored ostalog, obuhvaćeno i sagledavanje socijalne distance. Rezultati su objavljeni 1995. godine u knjizi "Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba".[61] Autori su ispitivali socijalnu bliskost ili udaljenost (distancu) prema sljedećim društvenim grupama[62]: fašisti (85,9%), HIV-pozitivni (68,8 %), narkomani (66,8 %), homoseksualci (65,4 %), alkoholičari (59,4 %), nacionalisti (55,3 %), duševni bolesnici (40,3 %), komunisti (35,4 %), monarhisti (30,9 %), invalidi (11,7%).

Tabela broj 23: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na socijalnu distancu

distanca	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
da	2	12	333	795	247	1389
	.14	.86	23.97	57.24	17.78	
nije siguran	4	41	549	431	22	1047
	.38	3.92	52.44	41.17	2.10	
ne	2	76	329	100	17	524
	.38	14.50	62.79	19.08	3.24	
Total	8	129	1211	1326	286	2960
	.27	4.36	40.91	44.80	9.66	

Pearson Chi-square: 664.832, df=8, p=0.00000

---

[61] Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995): Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i "Filip Višnjić", Beograd, str. 196.

[62] Ovdje su odnosi navedeni na osnovu originalnog izvještaja prema učestalosti odbacivanja

Tako predstavljeni rezultati pokazuju veći stepen religijske tolerancije ispoljavaju ispitanici koji ispoljavaju i podršku ideji da pripadnicima drugih naroda treba omogućiti visok društveni položaj, dok netoleranciju u većem procentu ispoljavaju ispitanici koji smatraju da pripadnicima drugih naroda ne treba omogućiti visok društveni položaj. Tako je među onika koji ispoljavaju stavove segregacije prema drugima čak 14,50% onih koji ispoljavaju stavove umjerene religijske netolerancije a samo 3,24% stavove izrazite religijske tolerancije.

Stav prema religiji, takođe može biti izvor razlika u stavu prema religijskoj toleranciji, jer dobijeni rezltati pokazuju da su utvrđene razlike u smjeru i intenzitetu stava prema religijskoj toleranciji između ispitanika koji imaju različit odnos prema rleigiji. Te razlike su i statistički značajne jer je dobijeni Hi-kvadrat=120.299, uz 16 stepeni slobode, statistički značajan na nivou 0,01 (p=.000000), kako se to može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u tabeli 24.

Uvid u tako predstavljene rezultate pokazuje da se među onim ispitanicima koji se izjašnjavaju kao vjernici manifestuje i tolerancija i netolerancija, jer je očigledno da 5,42% anketiranih vjernika ispoljava netoleranciju od čega 4,99% umjerenog intenziteta, a da se kod 52,95% ispoljava religijska tolerancija, od čega kod 7,30% izrazitog intenziteta. S druge strane, kod ispitanika koji sebe ne procjenjuju kao vjernike takođe je evidentno manifestovanje stava umjerene netolerancije - 4,09%, dok je 59,07% ispoljilo stavove religijske tolerancije, od čega čak 22,81% sa izrazitom tolerancijom. Takođe je interesantno uočiti da je među ispitanicima koji sebe opažaju kao ravnodušne, s obzirom na stav prema religiji, evidentan najveći procenat

onih koji manifestuju stavove religijske tolerancije, dok je kod onih koji sebe opažaju kao protivnike religije evidentno da ispoljavaju stavove ambivalencije (60,00%) i umjerene tolerancije (40,00%), kako se to vidi iz podataka koji su predstavljeni u tabeli broj 24.

Tabela broj 24: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na odnos prema religiji

Odnos prema religiji	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
vjernik	8	93	776	851	136	1864
	.43	4.99	41.63	45.65	7.30	
simpatizer	0	22	256	299	43	620
	0.00	3.55	41.29	48.23	6.94	
ravnodušan	0	5	117	113	67	302
	0.00	1.66	38.74	37.42	22.19	
nije vjernik	0	7	63	62	39	171
	0.00	4.09	36.84	36.26	22.81	
protivnik	0	0	6	4	0	10
	0.00	0.00	60.00	40.00	0.00	
Total	8	127	1218	1329	285	2967
	.27	4.28	41.05	44.79	9.61	

Pearson Chi-square: 120.299, df=16, p=.000000

Drugim riječima, na osnovu dobijenih rezultata može se konstatovati da se među ispitanicima koji sebe opažaju vjernicima ispoljavaju stavovi religijske tolerancije i religijeske netolerancije, dok se među protivnicima religije ispoljavaju stavovi ambivalencije i stavovi umjerene tolerancije.

Autoritarnost, kao socijalnopsihološka karakteristika, predstavlja izvor razlika u smjeru i intenzitetu stava prema religijskoj toleranciji. Te razlike su i statistički značajne, jer je dobijeni Hi-kvadrat=121.188, uz 16 stepeni slobode, statistički je značajan na nivou 0,01 (p=.000000), kako se to može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u tabeli 25.

Pojam "autoritaran" koristi se u situacijama kada se želi ukazati na nedemokratski obrazac odlučivanja u kojima dominira nedemokratska klima. Drugim riječima, pojam "autoritaran" se koristi kao pojam koje ima značenje suprotno pojmu demokratski. Zato se često pripisuje državnim režimima, političkim organizacijama, društvenim grupama, pa i pojedincima,

Kad se pojam "autoritaran" koristi u objašnjavanju ponašanja pojedinca koji grubo koristi svoju moć (društvenu poziciju) i autoritet, grubo kršeći slobode i prava onih koji su mu u hijerarhiji podređeni, s jedne strane, a s druge strane nekritičko i submisivno odnošenje prema autoritetu i pojedincima koji imaju poziciju. Drugim riječima, to su pojedinci koji ispoljavaju spremnost na potčinjavanje autoritetu i nemilosrdno grubo ponašanje prema onima koji su u hijerarhiji ispod njegove pozicije.

Kuzmanović, B. (Golubovič, U., Kuzmanovič, B. i Vasović, M. 1995) konstatuje da se "za pojedinca kojem se pripisuje svojstvo autoritarnosti kaže da prema višima na hijerarhijskoj skali ispoljava ulizivački, submisivan odnos i nekritičku poslušnost (autoritarna submisivnost), a prema nižima strog, restriktivan i represivan odnos (autoritarna dominantnost i agresivnost). Ono što usklađuje ta dva različita stila ponašanja (submisivnost i dominantnost) jeste generalni nekritički stav prema autoritetu i principu hijerarhije, odnosno obožavanje moći i autoriteta", str. 62.

Da bi se potpunije shvatio međusobni odnos autoritarnosti i stava o religijskoj toleranciji nužno je ukratko objasniti rasprostranjenost i intenzitet autoritarnosti na uzorku anketiranih istanovnika Bosne i Hercegovine.

U ovom radu autoritarnost je ispitana skalom za mjerenje stepena autoritarnosti koju su, na osnovu originalne Adornove skale, adaptirali istraživači u projektu "Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba" (Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M., 1995), gdje su autoritarnost operacionalisali kao "nekritički odnos prema autoritetu i principu hijerarhije, odnosno zalaganje za nekritičku slepu poslušnost autoritetu (autoritarna submisivnost) i za pravo nosioca autoriteta da traži apsolutno potčinjavanja, poslušnost bez pogovora (autoritarna dominantnost)", str. 75. Autori, takođe naglašavaju da je u tom konstruktu "bitna komponenta i "autoritarna netolerantnost", prema onima koji krše hijerarhiju, narušavaju ustaljeni red i kritički dovode u pitanje autoritet".

Konačan mjerni instrument (skala stavova), koji je primijenjn u ovom istraživanju, primijenjen je u nekoliko drugih istraživanja[63], gdje je ukupna mjera autoritarnosti ustanovljena kao zbir poena dobijenih na svim stavkama. Pošto je uz svaku stavku nuđeno po pet modaliteta za izbor odgovora (dva stepena slaganja, dva neslaganja i jedan neodlučan), koji su bodovani od jedan poen - za jaka neautoritarnost, do pet poena - za jaka autoritarnost.

---

[63] Na taj je način, moguće rezultate ovog istraživanja komparirati sa drugim predmetno i metodiloški sličnim istraživanujima.

Analiza dobijenih rezultata u ovom istraživanju pokazuje da se samo 3,82% anketiranih stanovnika može klasifikovati u kategoriju jaka neautoritarnost, 10,42% u kategoriju umjerena autoritarnost, dok manji ili veći stepen autoritarnosti ispoljava čak 85,75% anketiranih - od čega 32,63% ispoljava slabiju autoritarnost, 39,89% jači stepen, a 13,23% vrlo jaku autoritarnost[64].

Tabela broj 25 : Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na autoritarnost

Autoritarnost	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
jaka neautoritarnost	4	6	23	70	11	114
	3.51	5.26	20.18	61.40	9.65	3,82
umjerena neautoritarnost	0	7	127	144	33	311
	0.00	2.25	40.84	46.30	10.61	10,42
slaba autoritarnost	3	20	391	456	104	974
	.31	2.05	40.14	46.82	10.68	32,63
jači stepen autoritarnosti	1	64	526	514	86	1191
	.08	5.37	44.16	43.16	7.22	39,89
vrlo jaka autoritarnost	0	32	158	152	53	395
	0.00	8.10	40.00	38.48	13.42	13,23
Total	8	129	1225	1336	287	2985
	.27	4.32	41.04	44.76	9.61	

Pearson Chi-square: 121.188, df=16, p=.000000

---

64) U istraživanju 1990. godine najviši procenat autoritarnosti zabilježen je na Kosovu - 71%, Makedoniji - 67%, Crnoj Gori - 60%, Vojvodini - 54%, BiH - 52%, Hrvatskoj - 37% i Sloveniji 29%.

U tako distribuiranim rezultatima smjera i intenziteta autoritarnosti građana Bosne i Hercegovine evidentno je da stepen autoritarnosti može biti izvor razlika u smjeru i intenzitetu opšteg stava prema religijskoj toleranciji. Tako je evidentno da među onima koji ispoljavaju vrlo jaku autoritarnost ima duplo više onih koji ispoljavaju umjerenu netoleranciju u odnosu na ukupnu populaciju (8,10% prema 4,32%), a među onima koji ispoljavaju jači stepen autoritarnosti ima više onih koji ispoljavaju umjerenu netoleranciju, a mnogo manje izrazitu toleranciju - 5,37% ispoljava umjerenu netoleranciju, a 7,22% izrazitu toleranciju.

S druge strane, veći je procenat ispitanika koji ispoljava religijsku toleranciju među onima koji ispoljavaju neautoritarnost, nego među onima koji ispoljavaju autoritarnost. Tako je evidentno da među ispitanicima sa jakom neautoritarnošću ima više onih koji ispoljavaju stav religijske tolerancije nego među onima koji ispoljavaju vrlo jaku autoritarnost (71,05% prema 51,90%).

Konformizam, kao socijalnopsihološka karakteristika, takođe predstavlja izvor razlika u smjeru i intenzitetu stava prema religijskoj toleranciji. Te razlike su i statistički značajne, jer je dobijeni Hi-kvadrat=448.499, uz 16 stepeni slobode, statistički je značajan na nivou 0,01 (p=.000000), kako se to može vidjeti na osnovu rezultata koji su predstavljeni u tabeli broj 26.

Pojam konformizam odnosi se na ponašanje pojedinca u društvu koje je karakteristično po nastojanju da se pojedinac prilagodi, tj. da uskladi svoje ponašanje sa sistemom društvenih normi i standarda koje vladaju u sredini gdje živi. Tako shvaćen konformizam omogućava egzistenciju pojedinca sa drugima, što pretpostavlja uspostavljanje mnogobrojnih i raznovrsnih odnosa sa drugima, te uzajamno poštovanje i toleranciju razlika. Drugim riječima, život u socijalnoj zajednici i međusobni kontakti pojedinca sa drugima dovodi do različitih oblika ponašanja koji su nužni za opstanak u toj socijalnoj zajednici.

Osim navedenog pojam konformizam se mnogo češće upotrebljava u značenju da pojedinac nekritički prihvata grupne norme i oponaša tuđe ponašanje bez vlastitog stava i na taj način postaje slijepi poslušnik, koji izvršava (ili bar javno manifestuje) tuđe stavove kao svoje vlastite, gubeći na taj način sopstveni identitet i samosvojnost aktivnog člana zajednice.

Ova dva pristupa u poimanju konformizma nisu suprotstavljeni jedan drugom, jer se ne isključuju, iako se tu radi o dva kvalitativno različita oblika ponašanja. U prvom slučaju radi se o nužnosti prihvatanja oblika ponašanja, normi i standarda sredine u kojoj pojedinac živi kao osnovnoj pretpostavci opstanka pojedinca u sredini gdje živi, a u drugom slučaju o gubitku identiteta i samostalnosti kao bitnom obilježju ličnih obilježja pojedinca. U tom kontekstu se govori i o nonkonformističkom ponašanju, koje znači takvo ponašanje koje odstupa od ponašanja većine, pa i od normi i standarda sredine u kojoj pojedinac živi.

Ispitivanje konformističke orijentacije kod ispitanika izvršeno je primjenom skale za ispitivanje konformizma, koja se sastojala od 7 stavki (tvrdnji) sa pet modaliteta odgovora: dva stepena slaganja, dva neslaganja i jedan neodlučan, koji su bodovani od jedan poen - za odsustvo konformizma, do pet poena - za vrlo jak konformizam. Ukupan rezultat svakog ispitanika dobije se sabiranjem poena na svim stavkama, tako da veći zbir pokazuje izraženiji konformizam i obrnuto - manji zbir ukazuje na odsustvo konformizma. Dobijeni rezultati predstavljeni su u tabeli broj 26.

Tabela broj 26: Distribucija stava o religijskoj toleranciji s obzirom na osobinu konformizam

Konformizam	Intenzitet stava o religijskoj toleranciji u BiH					Σ
	izrazita netolerancija	umjerena netolerancija	ambivalencija	umjerena tolerancija	izrazita tolerancija	
odsustvo konformizma	5	1	13	3	1	23 0,77
	21.74	4.35	56.52	13.04	4.35	
slab konformizam	0	10	156	231	46	443 14,91
	0.00	2.26	35.21	52.14	10.38	
umjeren konformizam	2	56	657	639	124	1478 49,71
	.14	3.79	44.45	43.23	8.39	
jak konformizam	1	50	348	400	89	888 29,87
	.11	5.63	39.19	45.05	10.02	
vrlo jak konformizam	0	12	43	62	24	141 4,74
	0.00	8.51	30.50	43.97	17.02	
Total	8	129	1217	1335	284	2973
	.27	4.34	40.94	44.90	9.55	

Pearson Chi-square: 448.499, df=16, p=0.00000

Analiza tako predstavljenih rezultata pokazuje da je samo kod 0,77% anketiranih utvrđeno odsustvo konformizma, dok je kod svih ostalih utvrđeno postojanje konformizma u manjem ili većem stepenu. Najrašireniji je umjereni konformizam koji je identifikovan kod 49,71%

anketiranih ispitanika, zatim slijede - po stepenu raširenosti - jak konformizam koji je identifikovan kod 29,87% ispitanika, te slab konformizam - utvrđen kod 14,91% ispitanika. Vrlo jak konformizam utvrđen je kod 4,74% anketiranih stanovnika.

Ovako distribuirani rezultati konformizma u socijalnoj sredini navode na razmišljanje zašto je to tako, te da li su dobijeni rezultati proizvod aktuelne socijalne situacije ili u populaciji postoje opštije tendencije kao svojstva društvenog karaktera?

Što se tiče povezanosti konformizma i stava o religijskoj toleranciji može se konstatovati da je najmanje religijske tolerancije identifikovano kod ispitanika kod kojih je utvrđeno odsustvo konformizma, a zatim slijede ispitanici sa jačim stepenom konformizma. Tako je evidentno da među ispitanicima koji imaju vrlo jak konformizam ima 8,51% onih sa umjerenom netolerancijom, a kod onih sa jakim konformizmom samo 5,63% sa umjerenom netolerancijom.

S druge strane posmatrano, najveći procenat ispitanika sa izrazitom tolerancijom utvrđen je kod onih kod kojih je konformizam slab (52,14% sa umjerenom i 10,38% izrazitom tolerancijom).

Na osnovu takvih rezultata može se konstatovati da analizurana socijalnopsihološka karakteristika definisana kao konformizam može biti značajan izvor razlika u stavu prema religijskoj toleranciji u Bosni i Hercegovini.

Dobijeni rezultati međusobne povezanosti socijalnopsiholoških karakteristika ispitanika i stava prema religijskoj toleranciji pokazuju da socijalnopsihološke karakteristike ispitanika mogu biti izvori razlika i snažna determinanta stava o religijskoj toleranciji. Drugim riječima, dobijeni rezultati istraživanja posmatrani u cjelini, pokazuju da su socijalnopsihološka obilježja ispitanika značajno povezana sa njihovim stavovima o religijskoj toleranciji. U prilog tih konstatacija su i rezultati po kojima se među ispitanicima koji sebe opažaju kao vjernici ispoljavaju stavovi religijske tolerancije i religijeske netolerancije, dok se među ispitanicima koji sebe opažaju protivnicima religije ispoljavaju stavovi ambivalencije i stavovi umjerene tolerancije.

Evidentno je, dakle, da se stavovi manje ili više izražene tolerancije-netolerancije manifestuju kod svih kategorije strukture stanovnika, pa i kod vjernika, iako se religije u Bosni i Hercegovini zalažu za toleranciju, tj. zalažu se ne samo za ideju da su svi ljudi jednaki i da imaju ista prava bez obzira na pol, uzrast, rasu, vjeru, naciju, nego i da među ljudima treba njegovati ljubav, pomaganje i praštanje. Međutim, iskustvo pokazuje da vjerske institucije i posebno vjerski službenici, nerijetko u svojim učenjima odstupaju od tih proklamacija i ispoljavaju netolerantnost prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica.

Ovakav rezultat podsjeća na prilike početkom 18. vijeka koje je pisac Džonatan Svift, komentarišući zategnute odnose i neskrivene sukobe između pripadnika anglikanske i katoličke crkve napisao "Mi imamo upravo onoliko vere koliko je potrebno da se mrzimo, ali nedovoljno da volimo jedni druge."[65]

---

[65] Prema: Popadić, Dragan, (2003), Tolerancija, IP "Žarko Albulj", Beograd, str. 60.

Umjesto zaključka

Ovaj rad je koncipiran i realizovan kao empirijsko istraživanje stavova građana Bosne i Hercegovine o religijskoj toleranciji u BiH. Realizovan je na uzorku 3014 odraslih građana, tj. građana starijih od 18 godina, sa područja oba entiteta (Republika Srpska i Federacija BiH). Uzorak su sačinjavali građani koji žive u seoskim, prigradskim i gradskim mjesnim zajednicama, što obezbjeđuje validnost dobijenih podataka i relijabilnost izvedenih zaključaka.

Treba naglasiti da u istraživanju ovako osjetljive problematike imamo na umu da je za slična istraživanja neophodna povoljna društvena atmosfera, u kojoj je moguće od ispitanika poznatim istraživačkim postupcima obezbijediti iskrene iskaze i procjene, što je osnovni uslov za objektivno sagledavanje ove složene i osjetljive problematike. Imamo takođe na umu da za istraživanja ove problematike ne postoje komparativni pokazatelji iz prethodnog perioda, jer (koliko je autoru poznato) takva istraživanja u prethodnom političkom sistemu nisu rađena, ili ako (izuzetno) jesu onda nisu bila dostupna ne samo široj nego ni stručnoj i naučnoj javnosti, već su ostajala iza "devet brava" u arhivama komiteta.

Ovo istraživanje ima karakter snimka stanja religijske tolerancije u određenom vremenskom periodu i kao takavo se treba i posmatrati. To se posebno odnosi na pitanja teritorije na kojoj je realizovano, izabranog uzorka, širine i dubine zahvaćenosti samog fenomena. Iz razumljivih razloga u istraživanju nije analiziran veliki broj relevantnih aspekata položaja pojedinca u društvu (zadovoljstva-nezadovoljstva postojećim stanjem stvari u društvu, kao zavisnih varijabli) već su sagledani samo relevantni pokazatelji odnosa pojedinca prema društvenoj situaciji, koji mogu imati vrijednosti kao indikatori postojećeg stanja u određenom vremenskom razdoblju i poslužiti kao osnova za dalja istraživanja.

Dobijeni rezultati istraživanja su pokazali da u sadašnjoj fazi razvoja Bosne i Hercegovine većina građana ispoljava stavove religijske tolerancije, s tim što ima i onih građana koji ispoljavaju manje ili više izražene stavove netolerancije, dok je posebno zapažen procenat građana koji ispoljavaju ambivalentne stavove. Tako distribuirani rezultati nedvosmisleno pokazuju da je na ovim prostorima formirana specifična socijalna klima koja se manifestuje u spremnosti građana da prihvate pripadnike drugih vjerskih zajednica na nivou ostvarivanja njihovih opštih prava i sloboda, ali i da postoji izražena orijentacija nepovjerenja prema pripadnicima drugih konfesija i težnja ka vjerskoj homogenizaciji.

Osim toga analiza rezultata je pokazala da nema značajnije razlike u smjeru i intenzitetu stavova prema religijskoj toleranciji između građana koji žive u Republici Srpskoj i građana koji žive u Federaciji BiH. Drugim riječima, dobijeni rezultati ispitivanja religijske tolerancije u širem smislu pokazuju da građani Bosne i Hercegovine žive u protivrječnoj socijalnoj atmosferi u kojoj je pravo svakog građanina na slobodno ispoljavanje vjerskih opredjeljenja izrazita orijentacija i ono čemu treba težiti, ali i da je za pojedinca sigurnije ako živi u sredini gdje većinu čine pripadnici njegove religije. Takvo raspoloženje je i razumljivo ako se imaju u vidu neposredna ratna događanja na ovim prostorima i priroda destruktivnog ponašanja tokom ratnih razaranja.

Analiza prirode povezanosti *socijalno-statusnih* obilježja ispitanika i stava prema religijskoj toleranciji pokazuje da analizirana obilježja mogu biti važan izvor razlika u stavovima prema religijskoj toleranciji. Razlike u prirodi distribucije stavova prema religijskoj toleranciji nidsu utvrđene ni s obzirom na uzrast ispitanika, polne razlike i status izbjeglice. Prema ostalim obilježjima su utvrđene statistički značajne razlike između ispitanika, o čemu će biti više komentara u završnoj studiji. Tako je evidentno da veći stepen religijske netolerancije češće ispoljavaju stanovnici koji žive u selu nego u gradu; nezaposleni, sa nižim nivoom obrazovanja; koji žive u lošijim materijalnim prilikama; koji potiču uz porodice zemljoradnika i koji nemaju rukovodeći položaj u preduzeću ili su nezaposleni. S druge strane, veći stepen religijske tolerancije ispoljavaju ispitanici koji žive u gradu; zaposleni u društvenom sektoru i učenici - studenti; zatim oni koji imaju višu ili visoku školsku spremu; koji živeu dobrim ili osrednjenim materijalnim prilikama; a potiču iz porodica radnika i službenika, te oni koji zauzimaju visok rukovodeći položaj u preduzeću.

Analiza prirode povezanosti *socijalnopsiholoških* karakteristika ispitanika i stava prema religijskoj toleranciji pokazuju da su socijalnopsihološka obilježja ispitanika značajno povezana sa njihovim stavovima o religijskoj toleranciji. Tako, na primjer, dobijeni rezultati pokazuju da autoritarnost, kao socijalnopsihološka karakteristika snažno utiče na manifestovanje toleranbcije - netoleranci-je, jer je evidentno da među onim ispitanicima koji ispoljavaju vrlo jaku autoritarnost ima duplo više onih koji ispoljavaju umjerenu netoleranciju u odnosu na ukupnu populaciju, kao i da među onima koji ispoljavaju jači stepen autoritarnosti ima više onih koji ispoljavaju umjerenu netoleranciju, a mnogo manje izrazitu toleranciju. S druge strane, veći je procenat ispitanika koji ispoljava religijsku toleranciju među onima koji ispoljavaju neautoritarnost, nego među onima koji ispoljavaju autoritarnost.

Koje su razmjere stvarne tolerancije-netolerancije u svakodnevnom životu moguće je samo pretpostavljati, ako se ima na umu koliko je procenat ispitanika u ovom istraživanju ispoljio manji ili veći stepen autoritarnosti. S druge strane, ovakav nalaz u isto vijueme ukazuje da je moguće odgovarajućim nastupima javnih i političkih autoriteta uticati na javno mnijenje građana i konfliktne situacije u društvu rješavati na prihvatljiv i tolerantan način. Drugim riječima, priroda autoritarnosti, tj. spremnost na potčinjavanje autoritetu i nemilosrdno ponašanje prema onima koji su u hijerarhiji ispod njegove pozicije, s jedne strane i nekritičko prihvatanje normi nametnutih od strane autoriteta, s druge strane, pokazuje da postoji mogućnost djelovanja na planu podsticanja tolerancije i suživota. Razumljivo je da u svakodnevnom životu ne možemo uvijek očekivati da sve bude po našem, jer to sigurno vodi u netoleranciju. I drugi treba da očekuju toleranciju od ostalih članova zajednice u svakodnevnom životu, posebno u rješavanju konflikata.

Na takve mogućnosti ukazuju i rezultati raširenosti konformizma u populaciji a posebno smjer i intenzitet povezanosti konformizma sa stavom o religijskoj toleranciji. Ovdje imamo na umu da konformistički orijentisan pojedinac nekritički prihvata grupne norme i oponaša tuđe ponašanje bez vlastitog stava i na taj način postaje slijepi poslušnik, koji izvršava (ili bar javno manifestuje) tuđe stavove kao svoje vlastite, gubeći na taj način sopstveni identitet i samosvojnost aktivnog člana zajednice, što je veoma povoljno za ispoljavanje poslušnosti i pokornosti koja može biti izvor podsticanja i tolerancije i netolerancije. Drugim riječima, izvjesno je da bi podsticanje opšte atmosfere usmjerene ka toleranciji bilo široko prihvaćeno kao što je tokom devedesetih godina podsticana atmosfera netolerancije i nepovjerenja u pripadnike drugih vjerskih zajednica i etničkih grupa.

RELIGIONSTOLERANZ IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA

Einleitende Bemerkungen

Wie es schon bekannt ist, ist das menschliche Verhalten in einer bestimmten sozialen Umwelt zum großen Teil durch den Einfluss einer Reihe von unterschiedlichen Faktoren aus der näheren und ferneren sozialen Umwelt bedingt. Auf solche Feststellungen verweisen unzählige Arbeiten vieler Autoren, deren Forschungsgegenstand die Faktoren der Persönlichkeitsentwicklung waren. In diesem Zusammenhang ist es verständlich, dass das allgemeine soziale Klima (soziales Milieu) zu den wichtigeren Voraussetzungen gehört und die Wirkung einer Reihe von bestimmten, mehr oder weniger ausgedrückten sozialen Faktoren generiert und auf das Verhalten lenkt. Es ist, nämlich, sicher, dass das allgemeine Klima und die geltenden Standards für die Bewertung des erwünschten und akzeptierenden Verhaltens im großen Maße die Wahrnehmung, die Einschätzung und die Stellung des Individuums zu gesellschaftlichen Erscheinungen allgemein, aber auch zu anderen Menschen, beeinflussen, weil sie den allgemeinen Bewertungsrahmen determinieren und damit auch die konkrete Stellung der Individuen zu gesellschaftlichen Erscheinungen und natürlich auch zu anderen und verschiedenen Mitgliedern dieser Gesellschaft. Hier denken wir v.a. daran, dass sich die Individuen in der Gesellschaft in Einklang mit den allgemein geltenden Normen und Standards benehmen, und dass auf diese Weise die gesellschaftliche Gemeinschaft auf lokalem und noch größerem Niveau funktioniert. Man darf nicht vergessen, dass sich ein größerer Teil der Einwohner in diesen Gebieten[66] konformistisch verhält, und dass sie ihr Verhalten den allgemein anerkannten und in der Gesellschaft geltenden Normen und Standards anpassen, d.h., dass sie die allgemein anerkannten Werte und Auffassungen als einen Bestandteil des eigenen Wert- und Auffassungssystems, und auch der Normen des Verhaltens, annehmen. Auf diesen Grundlagen werden auch relevante Interaktionen zu den Angehörigen der ethnischen und/oder Religionsgruppen und zu den Individuen in der unmittelbaren Umgebung hergestellt. Auf diesen Grundlagen basiert auch der soziale Druck, als ein relevanter Mechanismus der psychosozialen Interaktion und ein wichtiger Faktor der Regelung des Verhaltens, aber auch als eine Determinante des öffentlichen Ausdrucks der Autoritätsunterwürfigkeit.[67]

Bisherige sozial-psychologische Erkenntnisse über die Wahrnehmung der anderen Personen zeigen, dass die Kontaktaufnahme mit anderen Personen ein sehr komplexer psychischer Prozess ist, der mit der Wahrnehmung (Aufnahmen der Sinnesreize aus der unmittelbaren Umgebung) beginnt und mit der Erklärung, d.h. der Beobachtung und Einprägung der wahrgenommenen Informationen und der Herstellung eines Verhältnisses zu diesen Erscheinungen oder einzelnen Personen auf Grund von diesen, auf diese Weise errungenen, Informationen, d.h. mit einer Reihe von unternommenen konkreten Aktionen oder mit dem konkreten Verhalten, endet. Da im Laufe dieses Prozesses unzählige und unterschiedliche Faktoren mit unterschiedlicher Intensität wirken, und da die Person sehr oft derer Wirkung nicht bewusst ist, (weil das Aufmerksamkeitsvermögen jedes Individuums auf eine kleine Menge von Reizen und Informationen begrenzt ist), kommt die Selektion zum Ausdruck, so dass das Individuum in seinem bewussten Zustand nur manche Informationen behält, andere dagegen nicht. Auf Grund von diesen Informationen formen die Individuen nur einen allgemeinen Eindruck oder eine Impression und auch eine allgemeine Stellung zu Erscheinungen oder anderen Personen und Individuen. Das ist schon nach einem ersten Treffen oder nach einem kurzen Kontakt möglich. Es ist auch allgemein bekannt, dass dieser erste Eindruck über eine Person auch Einschätzungen der "inneren" Eigenschaften der beobachteten Person einbezieht. Nicht selten werden, auf Grund von diesem Eindruck über die Laune während des Gesprächs oder die Kontaktfreudigkeit, auch andere wichtige Eigenschaften (Fähigkeiten, Temperament, Charakter) beurteilt. Diese Einschätzungen müssen natürlich nicht immer objektiv sein, nicht selten können sie falsch sein, aber es ist evident, dass dies wichtige Aspekte des Verhaltens der Individuen im Kontakt mit anderen Personen sind, und dass ein so gewonnener Eindruck im großen Maße auch das Benehmen der Person in der Gesellschaft beeinflusst.

---

[66] In seinen früheren Forschungen hat der Autor festgestellt, dass sich über 75.00% der befragten Bürger konformistisch benehmen, d.h., dass sie dazu bereit sind, ihr Benehmen nach den allgemein geltenden und allgemein anerkannten gesellschaftlichen Normen zu richten.

[67] Den Einfluss des Gruppendrucks auf die Wahrnehmung verdeutlicht den Lesern das dargestellte Experiment von Asch, und die Bereitschaft des Einzelnen zur blinden Gehorsamkeit der Autorität verdeutlichen Milgrems Experimente.

Neben dem Angeführten beeinflusst auch "die Orientierung des Organismus" im großen Maße die

Wahrnehmung der anderen, d.h. die physiologische und mentale Orientierung auf eine bestimmte Art von Reizen, Objekten oder Erscheinungen. Es ist nämlich bekannt, dass von der Orientierung der Organismen abhängt, was in der Beobachtung der anderen Person wahrgenommen wird und was nicht. Da den Inhalt der Orientierung des Organismus in der Beobachtung der anderen Erfahrung und Motive ausmachen, ist es wichtig zu betonen, dass sich die Person mehr auf diejenigen Objekte richtet, die mit den eigenen Stellungen und Werten übereinstimmen, weil Personen leichter diejenigen Personen, die ihnen bekannt und ähnlich sind, wahrnehmen und positiver einschätzen, als diejenigen, die ihnen vollkommen unbekannt und unähnlich sind.

In diesem Zusammenhang denken wir daran, dass die Werte und Stellungen, die Individuen zu wichtigen gesellschaftlichen Erscheinungen haben, deutlich, nicht nur die Wahrnehmung und die Einschätzung dieser Erscheinungen beeinflussen, sondern auch die Herstellung einer Reihe von anderen Beziehungen, die für das Funktionieren der lokalen Gemeinschaft wichtig sind. Bekannt ist, nämlich, die phänomenologische Deutung der Stellung des Individuums in der Gesellschaft, nach der sich die Individuen zu den Erscheinungen und Objekten, die sich in ihrerer Umgebung befinden, so benehmen, wie sie sie wahrnehmen. Mit anderen Worten, die bisherigen sozial-psychologischen Erkenntnisse zeigen unzweideutig, dass die Werte und Stellungen, die Individuen zu Begabten haben, positiv oder negativ orientiert sein können, und dass ihr Verhalten zu den Angehörigen der anderen Gruppen kooperativ oder ablehnend sein kann, und dass die soziale Umwelt anregend oder inhibierend, tolerant oder intolerant sein kann.

Es ist nämlich gewiss, dass einzelne Formen und Mechanismen der psychosozialen Interaktion bei der Sozialisation anregend oder inhibierend auf die Erzeugung verschiedener Aktivitäten wirken. In der ersten Reihe denken wir an die Mechanismen der Fazilitation und der Inhibition, die unterschiedliche Reaktionen verursachen, weil die Fazilitation darauf verweist, dass die Anwesenheit von anderen auf die Aktivitäten des Individuums positiv wirkt, während die Inhibition negative Wirkung hat. Mit anderen Worten, die Fazilitation ist eine Form der psychosozialen Interaktion, in der die Anwesenheit von anderen Individuen oder Gruppen eine Erleichterung verursacht und die Aktivität des Individuums verbessert. Die Inhibition ist dagegen eine Form der Interaktion, in der die Anwesenheit von Anderen Hemmungen und eine Verschlechterung in der Realisation von Aktivitäten verursacht. In diesem Zusammenhang muss gesagt werden, dass vom Toleranzgrad in der Umgebung im großen Maße auch der Toleranzgrad des Individuums abhängig ist.

Die Wertorientierungen des Individuums haben starken Einfluss auf das Verhalten des Individuums in der Gesellschaft. Obwohl man in der Literatur verschiedene Definitionen von Werten finden kann, ist die Meinung der meisten Autoren, dass Werte "Wünsche oder Ideen über das Erwünschte" sind, und dass sie einen bedeutenden Einfluss auf das Verhalten der Menschen in unmittelbaren Lebenssituationen haben, allgemein anerkannt. Man kann auch über die "Lebensphilosophie" oder den "Verhaltensstil" sprechen, weil jede Präferenz eines bestimmten Bewertungsverhältnisses im großen Maße auch das Verhalten des Individuums formt. Es ist, nämlich, bekannt, dass sich Individuen in einer konkreten Situation, ohne zu überlegen, für bestimmte Erscheinungen oder Objekte oder Aktivitäten nach ihrer persönlichen Auswahl (weil sie diese für wichtig halten) entscheiden, andere Alternativen dagegen nicht in Betracht nehmen (weil sie diese nicht für wichtig halten). In diesem Zusammenhang kann festgestellt werden, dass die "Lebensphilosophie" oder der "vorgezogene Bewertungsrahmen" im großen Maße die Wahrnehmung, die Einschätzung oder die Stellung zu Anderen allgemein beeinflussen können. Solchen Feststellungen zugunsten geht auch die Auffassung von Dunđerović (2004), der betont, dass, "abhängig davon, wie die gesellschaftlichen Normen sind, das Individuum mehr oder weniger das ausdrücken wird, was es selbst schätzt und für wertvoll hält, und wird deswegen kleinere oder größere Chancen haben, auf die Veränderung von Inhalten der herrschenden gesellschaftlichen Werte Einfluss zu haben".

Neben Werten haben auch soziale Stellungen Einfluss auf die Wahrnehmung, die Einschätzung und das Verhalten der Menschen und können vom großen Nutzen beim Verstehen der angeführten Erscheinungen und Prozesse sein. Das Kennen der sozialen und persönlichen Stellungen der Individuen kann zur Glaubwürdigkeit und zur Objektivität, nicht nur der Deutungen des menschlichen Verhaltens, sondern auch der Voraussehbarkeit ihres Verhaltens in ähnlichen Situationen, beitragen. Durch die Untersuchung von Stellungen kann leicht, schnell und sicher festgestellt werden, wie die Stellung des Individuums zu relevanten Erscheinungen allgemein, und auch zu Angehörigen anderer ethnischen und Religionsgruppen und anderen Individuen in seiner Umgebung, ist. Unzählige Untersuchungen von Stellungen haben gezeigt, dass das Kennen der Natur der Stellungen (ihrer Richtung und Intensität) zu Erscheinungen, Prozessen, Objekten oder anderen Individuen zur glaubwürdigen Voraussehbarkeit seines Verhaltens in ähnlichen Situationen beitragen kann. Mit anderen Worten, die Stellungen zeigen, was das konkrete Individuum "weiß" (kognitive Komponente), "wie es bewertet" (affektive Komponente) und "zu was für Aktionen es bereit ist" (konnative Komponente) in ähnlichen Situationen zu Erscheinungen, Objekten und anderen Individuen, zu denen es bestimmte Relationen herstellt. Daher ist er verständlich, dass man, durch Untersuchungen von allgemeinen Stellungen, die Richtung und die Intensität vieler sozio-psychologischen Mechanismen und Interaktionsformen, die den Grad der Toleranz-Intoleranz in der unmittelbaren sozialen Umwelt determinieren, erkennen kann.

Forschungskonzeption

Beim Operationalisieren des Forschungsproblems, d.h. bei der Befragung der Stellungen der Bürger in BiH über die Religionstoleranz und bei der Analyse der Faktoren, die im kleineren oder größeren Maße diese Stellungen determinieren (im Bezug auf die Richtung und Intensität), gehen wir von früher angeführten Konstatationen aus, dass die Wirkung unterschiedlicher Faktoren in der sozialen Umwelt mehr oder weniger anregend oder inhibierend für die Äußerung von unterschiedlichen Verhaltensweisen sein kann, und dass man in diesem Sinne auch über die Bedingungen, die für bestimmte Verhaltensformen mehr oder weniger günstig sind, sprechen kann. Um die Stellungen der Bürger in BiH über die Religionstoleranz zu verstehen, ist es daher unvermeidlich, auch die soziale Umwelt zu analysieren, weil sie ein Medium für die Äußerung solcher Stellungen ist. Daher gehen wir in dieser Arbeit davon aus, dass die Untersuchung der Stellungen der Bürger in BiH über die Religionstoleranz ein relevanter Indikator, nicht nur der persönlichen Stellung der Bürger zu Angehörigen der anderen Religionen und Nationen sein kann, sondern auch ein Indikator des allgemeinen sozialen Klimas, das in der Umgebung, in der das Individuum lebt, herrscht.

Die Arbeit ist als eine empirisch-nichtexperimentale Untersuchung der Stellungen der Bürger in BiH über die Religionstoleranz konzipiert. Wir gehen davon aus, dass die Frage der Toleranz überhaupt, und auch die Frage der Religions(in)toleranz in einer multiethnischen Gesellschaft, nicht nur die Hauptvoraussetzung für die Existenz von humanen Beziehungen zu den Angehörigen der anderen Gruppen, sondern auch die Hauprvoraussetzung für die Entwicklung der Gesellschaft, und auch ein entscheidender Faktor des Fortschritts, ist.

Um die Religionstoleranz in BiH einsehen zu können, ist es wichtig, nicht nur ihre Ausbreitung unter den veränderten gesellschaftlich-politischen Bedingungen zu erfassen. Wir denken daran, dass in den Bedingungen der Stärkung der Demokratisierung der Beziehungen in der Gesellschaft und der Abschaffung des verbalen Deliktes bessere soziale Voraussetzungen ermöglicht wurden für die Äußerung auch von anderen politischen Orientierungen, die im vorherigen politischen und gesellschaftlichen System streng verboten waren, was sich v.a. auf die Äußerung der ethnischen und Religionsorientierung und der Familientradition bezieht. Es ist verständlich, dass auch nach dem Krieg, der in diesen Gebieten geführt wurde, die Distanz zu den Angehörigen der anderen ethnischen und Religionsgruppen und zu Individuuen verstärkt wurde.

Diese Arbeit richtete sich daher auf das Sammeln von relevanten Informationen und exakten Tatsachen über den Bewusstseinszustand der Einwohner, und v.a. über den Zustand ihrer Stellungen über die Religionstoleranz, im Bezug auf ihre unterschiedlichen Merkmale. In erster Reihe wurden, auf einer Seite, Ähnlichkeiten und Unterschiede, im Bezug auf den Grad der nationalen Verbundenheit, und ihre Stellungen zur Religion, analysiert. Auf der anderen Seite wurden die Merkmale ihres persönlichen Sozialstatus: Alter, Geschlecht, Ausbildung, Wohnort, soziale Herkunft, materielle Verhältnisse, in denen sie leben, Position in der Firma, Mitgliedschaft in einer Partei, Flüchtlingsstatus, politische Tradition in der Familie, analysiert. Wir gehen davon aus, dass diese angeführten Merkmale als Determinanten ihrer Stellungen zur Religionstoleranz angesehen werden können.

Im Ganzen betrachtet, soll die Untersuchung der Religionstoleranz eine objektivere und glaubwürdigere Einschätzung der Religionstoleranz im jetzigen Entwicklungsgrad der Multikultur in BiH und konkretere Einsatzmöglichkeiten, im Ziele einer Stärkung der Integrationen und des Vertrauens in diesen Gebieten, ermöglichen. Mit anderen Worten, die gewonnenen Forschungsergebnisse über die Natur der Stellungen, d.h. über die Richtung und Intensität der Stellungen zur Religionstoleranz, haben das momentane Bild vom Zustand des Bewusstseins der Bürger BiH über angeführte Probleme gezeigt, aber gleichzeitig auch die Richtungen für einen möglichen organisierten Einsatz im Ziele einer schnelleren Veränderung der Stellungen und Meinungen über die Religionsintoleranz. V.a. im Bereich der Erziehungsarbeit und des Beratung der jungen Leute in BiH, mit dem Ziele einer Toleranzentwicklung, der Erziehung und Vorbeireitung der Jugendlichen auf das Leben in einer multinationalen und multikonfessionellen Gesellschaft.

Um einen Einblick in den Zustand der Religionstoleranz bei den Bürgern in BiH zu gewinnen, wurde eine Untersuchung der Stellungen der Bürger zur Religionstoleranz, mit dem Ziele einer Feststellung der Ausbreitung der Religionstoleranz/intoleranz und der Faktoren, die im kleineren oder größeren Maße solche Stellungen determinieren können, durchgeführt.

Zu diesem Zweck wurde ein komplexer Fragenbogen angewandt, der eine Skala zur Befragung der Stellungen zur Religionstoleranz/intoleranz und eine Reihe von anderen Fragen beinhaltete, aufgrund derer auch andere wichtige Aspekte der Befragten umfasst wurden. Da sind v.a. Fragen, aufgrund derer die Merkmale des Sozialstatus der Befragten, ihre Stellungen zu anderen Fragen, die für eine komplettere Analyse des Bewusstseinszustands der Bürger in BiH relevant sind, festgestellt wurden.

Die allgemeine Stellung zur Religionstoleranz wurde mit der Skala der Stellungen zur Religionstoleranz[68] der

---

[68] Die Skala wurde im Ganzen aus der Untersuchung von Religionstoleranz bei jungen Mittelschülern in Serbien übernommen. Diese Untersuchung wurde vom Zentrum für empirische Religionsforschungen aus Novi Sad 2002 durchgeführt. Nach: Joksimović, S. und Kuburić, Z. (2004), Jugend und Religionstoleranz, "Religion und Toleranz", Nr. 1. CEIR, Novi Sad.

Likertschen Art befragt. Die Skala beinhaltet 10 Behauptungen; von den Befragten wurde verlangt, dass sie sich äußern, in welchem Maße sie mit jeder von diesen Behauptungen einverstanden bzw. nicht einverstanden sind. Die Behauptungen wurden auf verschiedene Arten konstruiert. In manchen Behauptungen wird das Vertrauen, in manchen das Unvertrauen zu Anderen ausgedrückt, und von den Befragten wurde verlangt, dass sie sich äußern, ob sie eine solche Behauptung akzeptieren oder nicht akzeptieren, und mit welcher Intensität. Der Befragte konnte den Akzeptationssgrad auswählen, der auf der Skala "ich bin völlig einverstanden", "ich bin hauptsächlich einverstanden", ich kann mich nicht entscheiden", "ich bin hauptsächlich nicht einverstanden" und "ich bin überhaupt nicht einverstanden" angeboten wurde. In einzelnen Behauptungen werden das Unvertrauen und der Widerstand gegen die Angehörigen der anderen Religionen und gegen die Multikonfessionalität ausgedrückt, wie z.B.: "Zu den Angehörigen der anderen Religionen muss man vorsichtig sein, sogar wenn sie mit uns befreundet sind", während andere Behauptungen Religionsrechte und –freiheiten der anderen ausdrücken, wie z.B.: "Leute sollen gleiche Rechte haben, ohne Rücksicht darauf, welcher Religion sie angehören". Die Akzeptanz eines Grades der Übereinstimmung auf den Skalen des Vertrauens und der Unstimmigkeit auf den Skalen des Unvertrauens zeigt eine Toleranzäußerung bei den Befragten, und umgekehrt, die Akzeptanz eines Grades der Unstimmigkeit auf den Skalen des Vertrauens und der Übereinstimmung auf den Skalen des Unvertrauens verweist auf die Intoleranz.

Die Mustergruppe der Befragten

In Einklang mit den Bestimmungen des Forschungsgegenstandes und mit formulierten Zielen und Aufgaben wurde die Untersuchung an einer Mustergruppe von 3014 Befragten, die älter als 18 sind, und die zur Population Bosnien und Herzegowinas und der beiden Entitäten, Republik Srpska und Föderation Bosnien und Herzegowinas, gehören, durchgeführt. Eine solche Mustergruppe stellt annähernd eine proportionale Vertretung einzelner Schichten in der Population dar. In der Literatur wird sie als etappenmäßige, stratifizierte Zufallsmustergruppe genannt, weil man zur Liste der Befragten durch einige Etappen kommt, wobei man die Einheiten im Rahmen einzelner Schichten zufällig auswählt und in die Mustergruppe nimmt, wie das in der Tabelle Nr. 1 dargestellt ist.

Tabelle Nr. 1: Struktur der Mustergruppe

Ort	Anzahl	%
1. Banja Luka	454	15.06
2. Prijedor	251	8.33
3. Doboj	207	6.87
4. Bijeljina	283	9.39
5. Istočno Sarajevo	229	7.59
6. Trebinje	80	2.65
7. Bihać	118	3.92
8. Tuzla	250	8.29
9. Zenica	256	8.49
10. Sarajevo	589	19.54
11. Mostar	216	7.17
12. Livno	81	2.68
TOTAL:	3014	

Wie man aus der Tabelle sehen kann, wurde die Untersuchung im Gebiet der Gemeinden Banja Luka, Prijedor, Doboj, Bijeljina, Istočno Sarajevo (Ostsarajevo) und Trebinje, in der Republik Srpska, und im Gebiet der Gemeinden Bihać, Tuzla, Zenica, Sarajevo, Mostar und Livno, in der Föderation BiH, durchgeführt. Eine so große Mustergruppe soll, der dargestellten Forschungskonzeption nach, extrapolierte Werte für die Hauptsegmente der Population ermöglichen. Die Methode der Auswahl von Befragten in die Mustergruppe sichert, dass die Struktur der Segmente der Mustergruppe mit der Struktur der Segmente der Population, im Bezug auf die elementaren und wichtigen Merkmalen der Befragten (Geschlecht, Alter, nationale Angehörigkeit, soziale Herkunft, Ausbildungsniveau), in Einklang steht.

Die Auswahl der Befragten in die Mustergruppe wurde durch mehrere Etappen, und für jede Entität einzeln, gemacht. Nachdem die Gemeinden bestimmt wurden, wurden in der ersten Etappe Ortsgemeinschaften gewählt, in denen die Untersuchung durchgeführt wurde. Die Auswahl von Ortsgemeinschaften wurde mit Hilfe der Tafel der Zufallszahlen so gemacht, dass von der Gesamtzahl aller Ortsgemeinschaften in der Gemeinde 40% der städtischen, vorstädtischen und ländlichen Ortsgemeinschaften, proportional zu ihrer Vertretung in jeder Gemeinde, in die Mustergruppe gewählt wurden. In der zweiten Etappe wurden für jede Ortsgemeinschaft (auch mit Hilfe der Tafel der Zufallszahlen) Straßen (Landstraßen und –wege), dann Gebäude und/oder Häuser und ihre Bewohner, abwechslungsweise Männer und Frauen, die älter als 18 sind, gewählt.

Die schlussendliche Struktur der Mustergruppe ist in den folgenden Tabellen dargestellt.

Entität	Count	Percent
- Republik Srpska	1504	49.90
- Föderation BiH	1510	50.10
TOTAL	3014	100,00

Alter	Count	Percent
- ohne Antwort	18	.59
- bis 27	974	32.32
- von 28 bis 45	1218	40.41
- über 46	804	26.68
	3014	100,00

Geschlecht	Count	Percent
- männlich	1510	50.10
- weiblich	1504	49.90
	3014	100,00

Wohnort	Count	Percent
- ohne Antwort	7	.23
- Land	720	23.89
- Vorort	691	22.93
- Stadt	1596	52.95
	3014	100,00

Ausbildung	Count	Percent
- ohne Antwort	14	.46
- Hauptschule	238	7.89
Schule für qualifizierte und hochqualifizierte Arbeiter	1421	47.15
- Mittelschule	293	9.73
- Hochschule/Studium	985	32.68
- wissenschaftlicher Grad	63	2.09
	3014	100,00

ANALYSE UND INTERPRETATION DER FORSCHUNGSERGEBNISSE

Religionstoleranz

Wie es schon erwähnt wurde, zeigt die Untersuchung der sozialen Stellungen zu unterschiedlichen Erscheinungen eine komplexe Stellung des Individuums zu dieser Erscheinung oder zu diesem Objekt. In diesem Zusammenhang stellt die Untersuchung der Stellungen zur Religionstoleranz nicht nur ein komplexes, sondern auch ungenügend erforschtes Problem in diesen Gebieten, dar. Deswegen war die erste und die Hauptaufgabe dieser Forschung auf die Untersuchung der Distribution der Stellungen zur Religionstoleranz, und auf diese Weise auch auf das Einsehen der Offenheit und der Toleranz zu den Angehörigen der anderen Religionen und Konfessionen, gerichtet.

Zu diesem Zweck wurde die Skala für die Untersuchung von Stellungen Likertscher Art angewandt, die nicht nur eine Untersuchung der Richtung und Intensität der Übereinstimmung oder der Unstimmigkeit mit den einzelnen Aspekte der Erscheinung, zu der die Stellungen untersucht werden, sondern auch den Grad der Übereinstimmung mit der Erscheinung überhaupt, ermöglicht. Die Stellung zur Religionstoleranz wurde, wie schon erwähnt wurde, mit Hilfe der Likertschen Summationsskala untersucht, auf der der Befragte die Möglichkeit hat, seine positive oder negative Stellung zu den Angehörigen der anderen Religionsgruppen zu äußern, wobei ein größeres Individualergebnis auf der Skala auf eine positivere Stellung, ein kleineres Individualergebnis auf eine negativere Stellung verweist.

In der Anwendung der erwähnten Skala und in der Interpretation der gewonnenen Ergebnisse sind wir davon ausgegangen, dass die gewonnenen Ergebnisse der Stellungen der Befragten zur Religionstoleranz in der multikonfessionellen Gesellschaft, auf einer Seite, nicht als eine ausdrückliche und dauerhaft manifestierte Verbundenheit mit den Angehörigen der eigenen Religion und Nation (Religions- und Nationalausschließlichkeit) interpretiert werden können, auf der anderen Seite aber, auch nicht als ein Nichtvorhandensein der Religions- und Nationalverbundenheit (nationale Negation). Wir haben im Sinn, dass man unter der Religionstoleranz ein System der zusammenverbundenen und zusammenwirkenden Stellungen vesteht, in denen die Stellung des Individuums zur eigenen Nation und Religion, zu seinem Nationalstaat und –territorium, zur eigenen Nationalkultur, Sprache und Geschichte, zu Nationalwerten und –symbolen, und erst dann zu anderen Völkern, zum Ausdruck kommt.

Die Hauptcharakteristik des Instruments für die Untersuchung von Stellungen (in der Literatur bekannt als Likertsche Summationsskala) ist, nämlich, eine Untersuchung der Richtung und der Intensität der Übereinstimmung, nicht nur mit den einzelnen Aspekte der untersuchten Erscheinung, sondern auch mit der Stellung zur Erscheinung überhaupt, d.h. mit der allgemeinen Stellung, zu ermöglichen.

Die Befragten haben die Möglichkeit, ihre Stellung zur Religionstoleranz auf einem Kontinuum von der deutlichen Akzeptanz der Angehörigen der anderen Religionsgemeinschaften (Religionstoleranz), über die schwankende (ambivalente) Stellung, bis zur deutlichen Nichtakzeptanz der Merkmale oder Charakteristiken bei den Angehörigen der anderen Religionsgemeinschaften (Religionsintoleranz), zu äußern, weil wir der Meinung sind, dass das zur Differenzierung der Befragten und zur Erfassung der allgemeinen Stellungen zu den Angehörigen der anderen Religionsgemeinschaften im Laufe der aktuellen gesellschaftlichen Veränderungen, genügt.

Die gewonnenen Angaben zeigen unzweideutig, dass die befragten Bürger Bosnien und Herzegowinas einen breiten Diapason von Stellungen zu den Angehörigen anderer Konfessionen geäußert haben, weil die Ergebnisse, auf einer Seite, deutliche Toleranz, Offenheit und Akzeptanz der Angehörigen anderer Gemeinschaften aufzeigen, doch auf der anderen Seite gibt es auch solche, die Unvertrauen zu den Angehörigen anderer Konfessionen äußern und eine Religionshomogenität erstreben, wie man das aufgrund der Ergebnisse, die im Diagramm Nr. 1 und in der Tabelle Nr. 2 dargestellt sind, sehen kann.

Tabelle Nr. 2: Distribution der Stellung zur Religionstoleranz in BiH

Äußerungsgrad der Stellung zur Religionstoleranz in BiH	Skalenwert	Anzahl	%
- deutliche Intoleranz	do 1,5	8	.26
- mäßige Intoleranz	1,6 do 2,5	130	4.31
- Ambivalenz	2,6 do 3,5	1228	40.74
- mäßige Toleranz	3,6 do 4,5	1337	44.36
- deutliche Toleranz	4,5 do 5,0	287	9.52

Der Einblick in diese, so dargestellten, Ergebnisse der Distribution der Stellung zur Religionstoleranz in BiH zeigt unzweideutig, dass die allgemeine Stellung der Toleranz und Offenheit zu den Angehörigen der anderen Konfessionen dominant ist, weil 53,88% der Befragten eine Toleranz zu Anderen geäußert haben, von denen 44,36% mäßige Toleranz und 9,52% deutliche Toleranz äußern. Es ist noch evident, dass 40,74% der Befragten ambivalente Stellungen äußern, was bedeutet, dass sie zu manchen Aspekten des Verhältnisses zu den Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften mehr oder weniger positive Stellungen und kleinere oder größere Akzeptanz äußern, doch zu anderen Aspekten kleinere oder größere Nichtakzeptanz. Nur 4,57% der Befragten haben Stellungen der Religionsintoleranz geäußert.

Diagramm Nr. 1: Distribution der Stellung zur Religionstoleranz

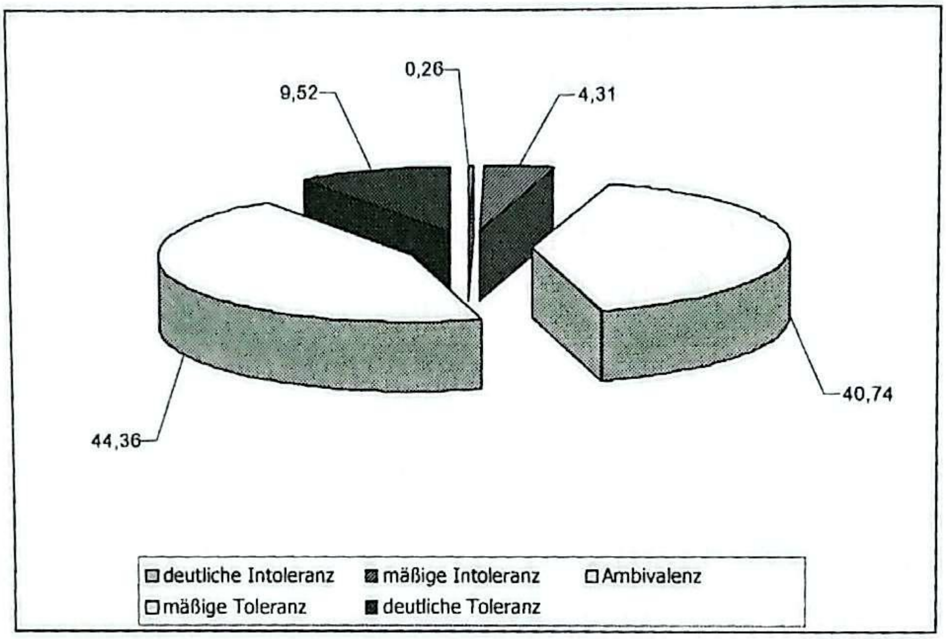

Aufgrund der so diestribuierten Ergebnisse kann festgestellt werden, dass es bei den Bürgern Bosnien und Herzegowinas die größte Prozentzahl derjenigen Bürger gibt, bei denen die Stellungen der Religionstoleranz, dann der Unentschlossenheit oder der Ambivalenz dominieren, und dass es die kleinste Prozentzahl derjenigen Bürger gibt, bei denen Religionsintoleranz anwesend ist. Mit anderen Worten, die gewonnenen Ergebnisse der Untersuchung der Religionstoleranz bei den Bürgern in BiH zeigen, dass die meisten befragten Bürger nicht nur Stellungen der Religionstoleranz, sondern auch allgemeine Toleranz und Offenheit zu den Angehörigen der anderen Religionsgemeinschaften und Konfessionen, äußern, wobei die Prozentzahl der Bürger, die eine ambivalente Stellung haben, d.h. eine Stellung, die gleichzeitige Akzeptanz und Nichtakzeptanz der Angehörigen anderer Konfessionen bedeutet, evident ist. Die kleinste Gruppe machen diejenigen Bürger aus, die Unvertrauen und Verschlossenheit den Anderen gegenüber geäußert haben.

Einen präziseren Einblick in diese, so distibuierten, Ergebnisse kann man bekommen durch die Analyse der Untersuchungsergebnisse, die sich auf den Grad der Akzeptanz einzelner Behauptungen beziehen, d.h. auf den Grad der Akzeptanz einzelner Aspekte, die sich auf die Angehörigen der anderen Religionsgemeinschaften beziehen. Mit anderen Worten, der Grad der Akzeptanz einzelner Charakteristiken bei den Angehörigen der anderen Religionsgemeinschaften ermöglicht einen präziseren Einblick in die Natur dieser so distribuierten Stellungen, v.a. bei den Befragten, die bei den Endergebnissen in die Gruppe der Befragten mit ambivalenten Stellungen klassifiziert wurden. Diese, so festgestellten, Ergebnisse sind in der Tabelle Nr. 3 dargestellt.

Die Analyse der so distribuierten Ergebnisse zeigt, dass bei den befragten Bürgern die Stellung: *"Die Angehörigen verschiedener Religionen sollen miteinander verkehren und voneinander lernen"* dominiert. So haben sich 82,77% der Befragten geäußert, von denen sogar 61,08% mit der Intensität "ich bin völlig einverstanden", und 21,69% mit einer mäßigen Akzeptanz. Es ist wichtig zu bemerken, dass nur 5,24% der Befragten diese Behauptung nicht akzeptieren, und auf diese Weise ein Unvertrauen zu den Angehörigen anderer Religionen äußern. Es ist auch wichtig zu betonen, dass nur 10,91% der Befragten unentschlossen sind, d.h. sie sind nicht sicher, ob die Angehörigen der verschiedenen Religionen miteinander verkehren und voneinander lernen sollen. So distribuierte Ergebnisse zeigen, dass die Bürger in BiH im größeren Maße Offenheit und Toleranz als Unvertrauen und Intoleranz geäußert haben.

Tabelle Nr. 3: Distribution der Ergebnisse über die Stellung der Bürger zu den Angehörigen anderer eligionen

In wie fern sind Sie mit jeder von angeführten Behauptungen einverstanden oder nicht einverstanden?	Skalenwert	ich bin völlig einverstanden	ich bin hauptsächlich einverstanden	ich kann mich nicht entscheiden	ich bin hauptsächlich nicht einverstanden	ich bin überhaupt nicht einverstanden	ohne Antwort
- Die Angehörigen verschiedener Religionen sollen miteinander verkehren und voneinander lernen.	4.33	1841 61.08	654 21.69	329 10.91	85 2.82	73 2.42	32 1.06
- Jeder hat das Recht auszuwählen, welcher Religionsgemeinschaft er angehören wird, und woran er glauben wird.	4.13	1337 44.35	1044 34.63	455 15.09	88 2.92	55 1.82	35 1.16
- Religionsmischehen sind im Voraus zum Scheitern bestimmt.	4.06	158 5.24	158 5.24	364 12.07	811 26.91	1483 49.21	38 1.26
- Ich akzeptiere Leute, deren Religion sich von meiner unterscheidet.	4.03	1670 55.41	474 15.73	404 13.41	281 9.32	146 4.84	39 1.29
- Mein zukünftiger Ehepartner wird der gleichen Religionsgemeinschaft wie ich angehören.	3.83	237 7.86	294 9.75	539 17.88	430 14.26	1478 49.03	36 1.19
- Man kann sich sicher fühlen, nur wenn man in der Umgebung, in der die Angehörigen seiner eigenen Religion die Mehrheit ausmachen, lebt.	3.81	293 9.72	329 10.91	346 11.47	574 19.04	1443 47.87	29 .96
- Leute sollen gleiche Rechte haben, ohne Rücksicht darauf, welcher Religion sie angehören.	3.38	824 27.34	711 23.59	703 23.32	402 13.34	330 10.94	44 1.45
- Es ist wichtiger, was für ein Mensch man ist, als welcher Religion man angehört.	3.16	638 21.17	658 21.83	738 24.48	561 18.61	381 12.64	38 1.26
- Alle Bürger eines Staates sollen der gleichen Religion und Kirche angehören.	3.14	389 12.91	607 20.13	672 22.29	718 23.82	594 19.71	34 1.12
- Zu den Angehörigen anderer Religionen soll man vorsichtig sein, auch wenn man mit ihnen befreundet ist.	2.17	1469 48.73	397 13.17	454 15.06	285 9.45	356 11.81	51 1.69

Zu einer ähnlichen Feststellung kommt man auch anhand der Ergebnisse von Äußerungen der befragten Bürgern im Bezug auf Religionsfreiheiten, die zur Behauptung, dass *"Jeder das Recht hat auszuwählen, welcher Religionsgemeinschaft er angehören wird, und woran er glauben wird"*, gemacht wurden. Nämlich, 78,98% der Befragten haben einen hohen Grad Toleranz und Offenheit zu den Angehörigen anderer Religionen geäußert, indem sie das Recht der anderen auf freie Auswahl akzeptieren. 15,09% von ihnen sind unentschlossen, und 4,74% haben Unvertrauen und Intoleranz zu den Freiheiten der anderen geäußert.

Dass der Grad der Religionstoleranz bei den befragten Bürgern deutlich anwesend ist, zeigen auch die Antworten auf die Behauptung: *"Religionsmischehen sind im Voraus zum Scheitern bestimmt"*. Diese Behauptung wird, nämlich, von den befragten Bürgern in BiH allgemein nicht akzeptiert. Anhand der dargestellten Indikatoren kann festgestellt werden, dass nur 10,48% der befragten Bürger denken, dass die "Religionsmischehen im Voraus zum Scheitern bestimmt sind", dass 12,07% von ihnen unentschlossen sind, und dass 76,12% diese Behauptung nicht akzeptieren, wobei sogar 49,21% von ihnen die Behauptung mit der Intensität "ich bin überhaupt nicht einverstanden" verwerfen.

Der deutlichste Indikator der Religionstoleranz wurde mit der Antwort auf die Behauptung: "Ich akzeptiere Leute, deren Religion sich von meiner unterscheidet" geäußert. Die dargestellten Ergebnisse zeigen, dass 71,14% der befragten Bürger mit dieser Behauptung übereinstimmen, wobei 15,73% von ihnen mit einer mäßigen Intensität, und sogar 55,41% von ihnen mit einer deutlichen Akzeptanz "ich bin völlig einverstanden". Die übrigen befragten Bürger haben in 13,41% der Fälle Unentschlossenheit geäußert, Ablehnung in 14,16% der

Fälle, wobei 9,32% von ihnen mit einer mäßigen und 4,84% mit einer deutlichen Ablehnung.

Neben diesen angeführten Ergebnissen soll noch darauf verwiesen werden, dass in dieser Untersuchung eine gewisse, doch deutlich kleinere, Prozentzahl der befragten Bürger Unvertrauen und Verschlossenheit zu den Angehörigen anderer Konfessionen geäußert hat. Auf solche Feststellungen verweisen die Antworten auf die Behauptungen: *"Zu den Angehörigen anderer Religionen soll man vorsichtig sein, auch wenn man mit ihnen befreundet ist", "Alle Bürger eines Staates sollen der gleichen Religion und Kirche angehören"* und *"Man kann sich sicher fühlen, nur wenn man in der Umgebung, in der die Angehörigen seiner eigenen Religion die Mehrheit ausmachen, lebt"*. Der Akzeptanzgrad und die Anzahl der Befragten, die solche Behauptungen akzeptieren, zeigen gerade erwähnte Konstatationen, dass es in der Mustergruppe der Bürger aus BiH auch solche Bürger gibt, die Verschlossenheit zu Anderen, eine Tendenz der Verschließung in Rahmen der eigenen Religion und Intoleranz zu den Angehörigen der anderen Nationen und Religionen äußern.

So wurde, nämlich, ein evidentes Unvertrauen durch die Annahme der Behauptung *"Zu den Angehörigen anderer Religionen soll man vorsichtig sein, auch wenn man mit ihnen befreundet ist"* geäußert, und so haben sich sogar 61,90% der befragten Bürger geäußert; 15,06% waren unentschlossen, und nur 21,26% haben, durch die Ablehnung solcher Behauptungen, eine Stellung der Akzeptanz und Toleranz zu den Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften geäußert. Mit anderen Worten, fast zwei Drittel der befragten Bürger äußern Unvertrauen zu ehrlichen Absichten der Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften, was auf latente und versteckte Ängste vor den Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften verweist. Ein so distribuiertes Ergebnis ist eine

Folge der unangenehmen und tragischen Erfahrungen, die während des Krieges, der in diesen Gebieten geführt wurde, gemacht wurden, und der Konflikte, die für viele Einwohner tragische Folgen hatten.

Doch, wenn man die gewonnenen Ergebnisse im Ganzen betrachtet, sieht man, dass die Religionstoleranz bei den Bürgern im multiethnischen und multikonfessionellen Bosnien und Herzegowina in einer bedeutend großen Prozentzahl vertreten ist, weil die Bürger in einer größeren Prozentzahl Offenheit zur Zusammenarbeit und Toleranz zu den Angehörigen anderer Nationen und Religionsgemeinschaften deutlich und unzweideutig äußern, obwohl es auch unter den befragten Bürgern auch eine gewisse Prozentzahl derjenigen gibt, die Unvertrauen und Verschlossenheit zu den Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften äußern, und auf diese Weise deutliche Neigung zur Religionshomogenität und Verschließung in die eigene Religions- (und National-) -gemeinschaft zeigen. Eine präzisere Analyse der gewonnenen Ergebnisse zeigt größere Offenheit und Akzeptanz der Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften auf dem allgemeinen, globalen Plan, wie man das aus den Antworten, dass *"Die Angehörigen verschiedener Religionen miteinander verkehren und voneinander lernen sollen"*, und dass *"Jeder das Recht hat auszuwählen, welcher Religionsgemeinschaft er angehören wird, und woran er glauben wird"*, sehen kann; doch ein deutlicheres Unvertrauen erscheint, wenn die Kontakte zu den Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften gefragt sind, worauf die Antworten auf die Behauptungen, dass *"Alle Bürger eines Staates der gleichen Religion und Kirche angehören sollen"*, und dass *" Man zu den Angehörigen anderer Religionen vorsichtig sein soll, auch wenn man mit ihnen befreundet ist"*, verweisen.

Die Offenheit und Religionstoleranz zu den Angehörigen anderer Nationen und Religionsgemeinschaften sind deutlicher ausgedrückt zu denjenigen Aspekten, die sich auf allgemeine Gesellschafts- und Zivilisationswerte beziehen. Das bezieht sich v.a. auf diejenigen Aspekte der Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften, die einen deklarativen Charakter haben, und die von Rechtsnormen vorgeschrieben sind (*Jeder hat das Recht auszuwählen, welcher Religionsgemeinschaft er angehören wird, und woran er glauben wird"*), doch Unvertrauen, Ablehnung und Distanz werden geäußert durch die Akzeptanz der Behauptungen, die Zweifel ausdrücken (*"Zu den Angehörigen anderer Religionen soll man vorsichtig sein, auch wenn man mit ihnen befreundet ist"*), oder Nichtangehörigkeit der gleichen Nationalgemeinschaft (*Alle Bürger eines Staates sollen der gleichen Religion und Kirche angehören"*).

So distribuierte Ergebnisse zeigen klar, dass in Bosnien und Herzegowina, auf einer Seite, die Meinung über das Recht jedes Individuums auf Meinungs- und Wirkungsfreiheit, und damit auch auf Wahl- und Religionsfreiheit – ohne Rücksicht darauf, welcher Religionsgemeinschaft man angehört, weit verbreitet ist. Doch, auf der anderen Seite, ist gleichzeitig auch eine unversteckte Meinung verbreitet, dass sich das Individuum sicherer fühlt, wenn es sich in der Umgebung befindet, in der die Angehörigen seiner Religion und Nation die Mehrheit ausmachen (*"Man kann sich sicher fühlen, nur wenn man in der Umgebung, in der die Angehörigen seiner eigenen Religion die Mehrheit ausmachen, lebt"*). Mit anderen Worten, die gewonnenen Ergebnisse der Untersuchung der Religionstoleranz zeigen im breiteren Sinne, dass die Bürger von Bosnien und Herzegowina in einer wiedersprüchlichen sozialen Umwelt leben, in der das Recht jedes Bürgers auf freie Äußerung seiner Religionsorientierung eine deutliche Einstellung und das, wozu man neigen soll, darstellt, aber auch in der es für das Individuum sicherer ist, wenn es in einer Umgebung lebt, in der die Angehörigen seiner Religion die Mehrheit ausmachen. Eine solche Situation ist auch verständlich, wenn man an den, nicht vor langer Zeit geführten, Krieg in diesen Gebieten und die Natur des Destruktivverhaltens in den Kriegszerstörungen denkt.

Determinanten der Religionstoleranz

Eine andere wichtige Aufgabe dieser Forschung war auf die Untersuchung der Determinanten der Religionstoleranz gerichtet, in erster Reihe der Distribution der Stellung zur Religionstoleranz in den Entitäten BiH (Republik Srpska und Föderation Bosnien und Herzegowinas), und auf diese Weise auf das Einsehen der Ähnlichkeiten und Unterschiede in der Offenheit und Toleranz zu den Angehörigen anderer Religionen und Konfessionen in den BiH-Entitäten. Die gewonnenen Ergebnisse der Distribution der Stellungen zur Religionstoleranz in den BiH-Entitäten sind im Diagramm Nr. 2 und in der Tabelle Nr. 4 dargestellt.

Tabelle Nr. 4: Distribution der Stellungen zur Religionstoleranz in den BiH-Entitäten

Entität	Intensität der Stellung zur Religionstoleranz in den BiH-Entitäten					Σ
	deutliche Intoleranz	mäßige Intoleranz	Ambivalenz	mäßige Toleranz	deutliche Toleranz	
Rep. Srpska	3	63	620	660	146	1492
	.20	4.22	41.55	44.23	9.78	
Föderation BiH	5	67	608	677	141	1498
	.33	4.47	40.59	45.19	9.41	
Total	8	130	1228	1337	287	2990
	.27	4.35	41.07	44.72	9.60	

Pearson Chi-square: 1,02682, df=4, p=.098973

Die Analyse der gewonnenen Ergebnisse über die Stellung der Bürger zur Religionstoleranz in den Entitäten BiH (Republik Srpska und Föderation Bosnien und Herzegowinas) gründet sich auf der Annahme, dass man deutlichere Unterschiede in den Stellungen zur Religionstoleranz wegen der existierenden Unterschieden in der ethnischen und konfessionellen Struktur dieser zwei Entitäten erwarten kann. Obwohl es, nämlich, keine offiziellen

Diagramm Nr. 2: Distribution der Stellungen zur Religionstoleranz in den BiH-Entitäten

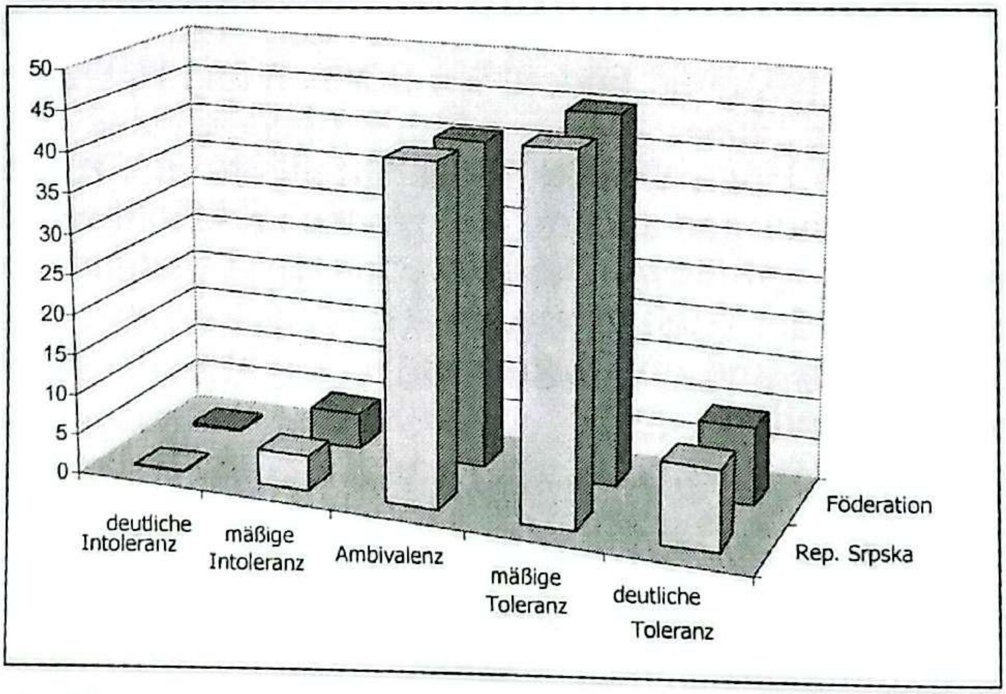

Indikatoren über die Bevölkerungsstruktur anhand einer offiziellen Volkszählung in BiH gibt, gibt es unzählige Indikatoren, die zeigen, dass in der Republik Srpska die Angehörigen der orthodoxen Konfession dominanter sind, und in der Föderation BiH die Angehörigen der islamischen und katholischen Konfession, wobei die Anzahl der Bürger, die in den National- und Religionsmischehen und –familien leben, auch nicht klein ist. Daher war es erforderlich und wissenschaftlich berechtigt zu untersuchen, ob es in den Stellungen zur Religionstoleranz zwischen den Bürgern, die in beiden Entitäten leben, für deren Umweltbedingungen es charakteristisch ist, dass es hier eine kleinere Prozentzahl der Angehörigen unterschiedlicher Konfessionen gibt, Unterschiede gibt. Hier soll hinzugefügt werden, dass unter der Bevölkerung beider Entitäten eine deutliche Prozentzahl der Bürger lebt, die keiner der angeführten Konfessionen angehören, oder die sich nicht als Gläubige erklären (Atheisten oder zur Religion indifferent), und dass das ein Grund mehr dazu ist, die Hypothese über mögliche Unterschiede in den Stellungen zur Religionstoleranz zu überprüfen.

Der Einblick in die gewonnenen Ergebnisse der empirischen Untersuchung der Religionstoleranz bei den Bürgern in BiH zeigt, dass in beiden Entitäten offensichtliche Ähnlichkeiten in der Distribution der gewonnenen Ergebnisse existieren, sowohl in der Richtung, als auch in der Intensität der geäußerten Stellungen. Eine präzisere Analyse der so dargestellten Ergebnisse zeigt, nämlich, dass in beiden Entitäten die Befragten mit einer deutlichen Toleranz zu den Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften überwiegen, dann kommen die Befragten mit einer ambivalenten Stellung und nur wenige Befragten mit einer deutlichen Intoleranz. So ist es offensichtlich, dass 54,01% der befragten Bürger in der Republik Srpska und 54,60% in der Föderation BiH Stellungen der Toleranz zu den Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften äußern, 41,55% in der Republik Srpska und 40,59% in der Föderation BiH haben ambivalente Stellungen, und nur 4,42% in der Republik Srpska und 4,80% in der Föderation BiH äußern Stellungen der Intoleranz, wie man das anhand der Ergebnisse, die in der Tabelle Nr. 4 und im Diagramm Nr. 2 dargestellt sind, sehen kann.

Anhand der so distribuierten Ergebnisse kann man feststellen, dass in dieser Untersuchung keine bedeutenden Unterschiede zwischen den Befragten aus der Republik Srpska und derjenigen aus der Föderation BiH, im Bezug auf die Richtung und Intensität der allgemeinen Stellung zur Religionstoleranz, festgestellt wurden. Auf solche

Feststellungen verweist auch das gewonnene Chi-Quadrat (Pearson Chi-square)=1,02682, das, mit 4 Grad Freiheit (df=4), bei keiner der gewöhnlichen Methoden zum Testen der statistischen Wichtigkeit der Unterschiede 0,01 und 0,05 (p=.098973) statistisch wichtig war. Mit anderen Worten, das Chi-Quadrat, als eine statistische Methode zur Feststellung, ob manche wahrgenommenen (durch empirische Untersuchung festgestellten Frequenzen) Werte von Ergebnissen, die in einer bestimmten Hypothese zu erwarten sind, abweichen, zeigt, dass es keine statistisch wichtigen Abweichungen zwischen der Distribution der Ergebnisse der allgemeinen Stellung zur Religionstoleranz bei den Befragten in der Republik Srpska und denjenigen in der Föderation BiH gibt. Eine solche Feststellung kann akzeptiert werden, weil das gewonnene Chi-Quadrat statistisch unwichtig ist.

Die Analyse der so distribuierten Ergebnisse über die Richtung und Intensität der Stellung zur Religionstoleranz in beiden Entitäten zeigt unzweideutig, dass es in beiden Entitäten deutliche Ähnlichkeiten in der Stellung der befragten Bürger zu den Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften gibt, und dass in diesen Gebieten ein spezifisches soziales Klima geschaffen wurde, das sich in der Bereitschaft der Bürger, die Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften zu akzeptieren, um allgemeine Rechte und Freiheiten zu ermöglichen, offenbart, aber in dem auch Unvertrauen zu den Angehörigen anderer Konfessionen und Neigung zur Religionshomogenität existieren.

Die Ergebnisse der Untersuchung zeigen noch, dass auch keine bedeutenden Unterschiede in der Richtung und Intensität der Stellungen zwischen den Befragten im Bezug auf das Alter, Geschlecht und den Flüchtlingsstatus festgestellt wurden, weil die Chi-Quadrat-Tests keine statistisch wichtigen Unterschiede in der Richtung und Intensität der allgemeinen Stellung zur Religionstoleranz zwischen den Befragten mit diesen Merkmalen gezeigt haben, wie man das anhand der Ergebnisse, die in den folgenden Tabellen und Diagrammen dargestellt sind, sehen kann.

In der Tabelle Nr. 5 und im Diagramm Nr. 3 sind komparative Indikatoren der Distribution der Richtung und Intensität der Stellung zur Religionstoleranz zwischen den Befragten unterschiedlichen Alters dargestellt. Um eine bessere Übersicht zu ermöglichen, wurden die Ergebnisse in drei Altersgruppen dargestellt: die Befragten bis 27 Jahren – junge; im Alter zwischen 28 und 45 Jahren (mittleres Alter) und die Befragten älter als 46 Jahre (ältere Altersgruppe).

Diagramm Nr. 3: Distribution der Stellung zur Religionstoleranz im Bezug auf das Alter der Befragten

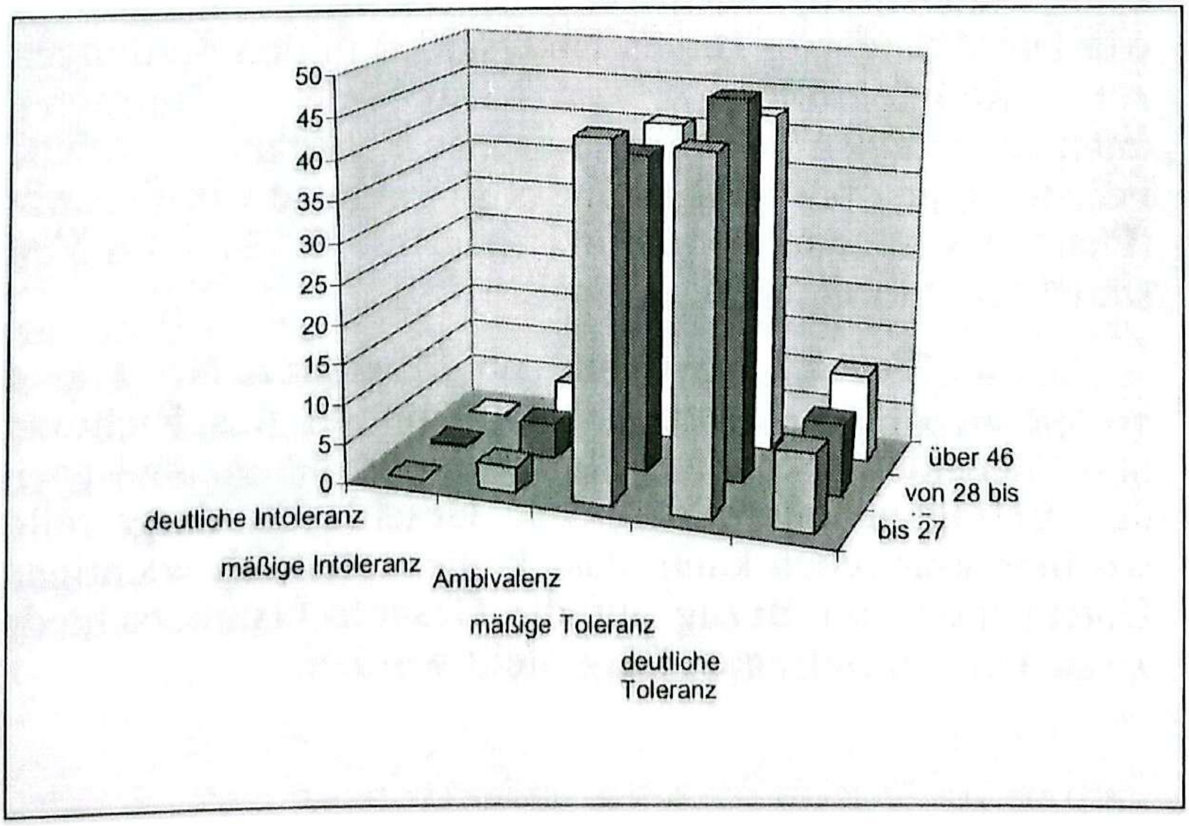

Tabelle Nr. 5: Distribution der Stellung zur Religionstoleranz im Bezug auf das Alter der Befragten

Alter	Intensität der Stellung zur Religionstoleranz in BiH					Σ
	deutliche Intoleranz	mäßige Intoleranz	Ambivalenz	mäßige Toleranz	deutliche Toleranz	
bis 27 Jahre	2	31	422	416	92	963
	.21	3.22	43.82	43.20	9.55	
von 28 bis 45	4	53	479	569	108	1213
	.33	4.37	39.49	46.91	8.90	
über 46	2	44	324	340	86	796
	.25	5.53	40.70	42.71	10.80	
Total	8	128	1225	1325	286	2972
	.27	4.31	41.22	44.58	9.62	

Pearson Chi-square: 12.5562, df=8, p=.128109

Der Einblick in so dargestellte Ergebnisse zeigt, dass keine statistisch wichtigen Unterschiede festgestellt wurden, d.h. es gibt keinen Unterschied in den Stellungen zur Religionstoleranz zwischen den Befragten unterschiedlichen chronologischen Alters. Solche Feststellungen bestätigt auch das gewonnene Chi-Quadrat (Pearson Chi-square)=12.5562, das mit 8 Grad Freiheit statistisch unbedeutend ist (p=.128109).

In der Tabelle Nr. 6 und im Diagramm Nr. 4 sind komparative Indikatoren der Distribution der Richtung und Intensität der Stellung zur Religionstoleranz zwischen den Befragten unterschiedlichen Geschlechts dargestellt, wo man klar sehen kann, dass keine statistisch wichtigen Unterschiede im Bezug auf die Geschlechtsunterschiede zwischen den Befragten festgestellt wurden.

Tabelle Nr. 6: Distribution der Stellung zur Religionstoleranz im Bezug auf das Geschlecht der Befragten

Geschlecht	Intensität der Stellung zur Religionstoleranz in BiH					Σ
	deutliche Intoleranz	mäßige Intoleranz	Ambivalenz	mäßige Toleranz	deutliche Toleranz	
männlich	4	69	579	700	147	1499
	.27	4.60	38.63	46.70	9.81	
weiblich	4	61	649	637	140	1491
	.27	4.09	43.53	42.72	9.39	
Total	8	130	1228	1337	287	2990
	.27	4.35	41.07	44.72	9.60	

Pearson Chi-square: 7.60050, df=4, p=.107387

Auf solche Feststellungen verweist auch das gewonnene Chi-Quadrat (Pearson Chi-square)=7.60050, das mit 4 Grad Freiheit statistisch unbedeutend ist (p=.107387). Mit anderen Worten, die Ergebnisse dieser Untersuchung zeigen, dass weder die Richtung und Intensität, noch der Grad der Religionstoleranz, vom Geschlecht der Befragten abhängig sind, weil keine statistisch wichtigen Unterschiede in der Natur der Distribution der allgemeinen Stellung zur Religionstoleranz in BiH, im Bezug auf das Geschlecht der Befragten, festgestellt wurden, wie man das anhand der Ergebnisse, die in der Tabelle Nr. 6 und im Diagramm Nr. 4 dargestellt sind, sehen kann.

Diagramm Nr. 4: Distribution der Stellung zur Religionstoleranz im Bezug auf das Geschlecht der Befragten

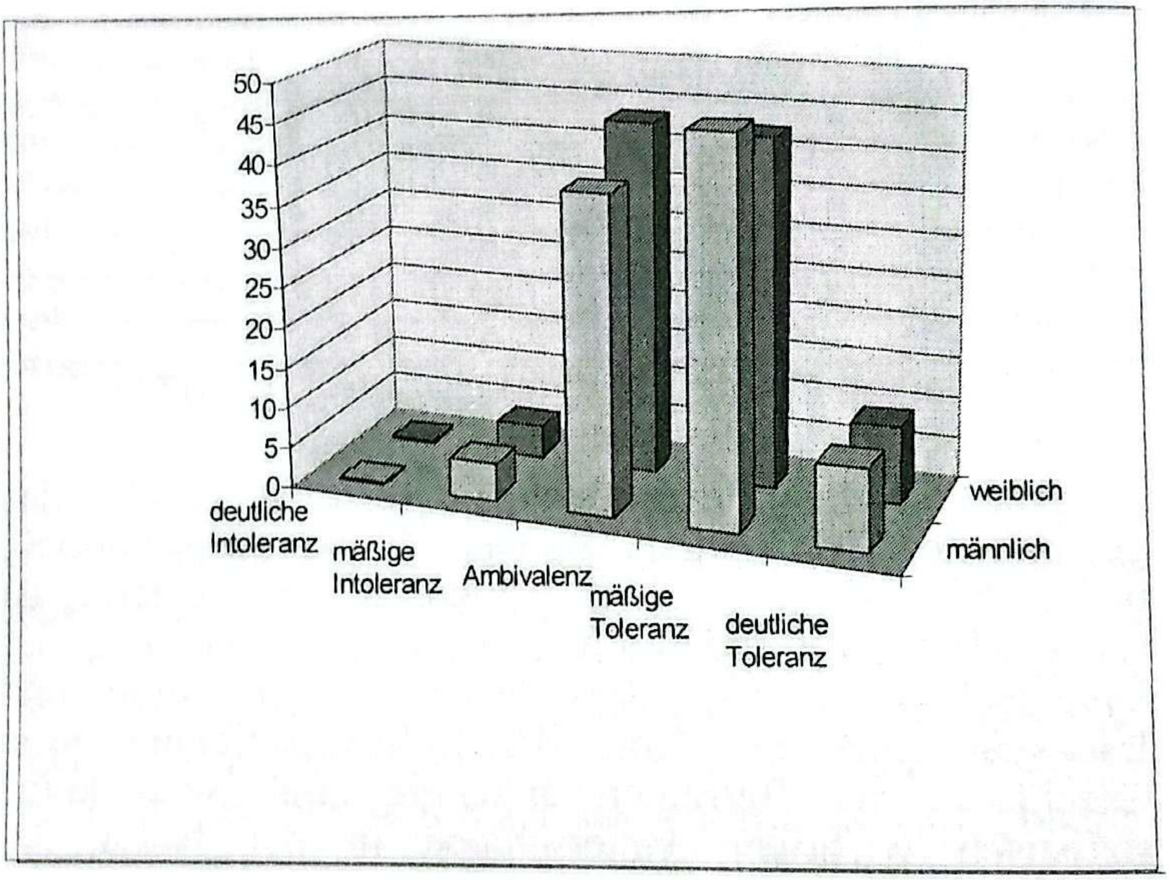

In der Tabelle Nr. 7 und im Diagramm Nr. 5 sind komparative Indikatoren der Distribution der Richtung und Intensität der Stellung zur Religionstoleranz zwischen den Befragten, im Bezug auf den Flüchtlingsstatus, dargestellt, wo man klar feststellen kann, dass keine statistisch wichtigen Unterschiede im Bezug auf diese Unterschiede zwischen den Befragten festgestellt wurden.

Tabelle Nr. 7: Distribution der Stellung zur Religionstoleranz im Bezug auf den Flüchtlingsstatus der Befragten

Flüchtlingsstatus	Intensität der Stellung zur Religionstoleranz in BiH					Σ
	deutliche Intoleranz	mäßige Intoleranz	Ambivalenz	mäßige Toleranz	deutliche Toleranz	
ja	5	42	451	436	98	1032
	.48	4.07	43.70	42.25	9.50	
nein	3	88	757	882	189	1919
	.16	4.59	39.45	45.96	9.85	
Total	8	130	1208	1318	287	2951
	.27	4.41	40.94	44.66	9.73	

Pearson Chi-square: 8.19593, df=4, p=.084686

Die Analyse der so dargestellten Ergebnisse zeigt, dass auch die Befragten, die eine sehr schwierige und traumatische Flüchtlingserfahrung gehabt haben, sehr ähnliche Stellungen zur Religionstoleranz äußern wie die Befragten, die keine so schwere Lebenserfahrung gemacht haben.

Diagramm Nr. 5: Distribution der Stellung zur Religionstoleranz im Bezug auf den Flüchtlingsstatus der Befragten

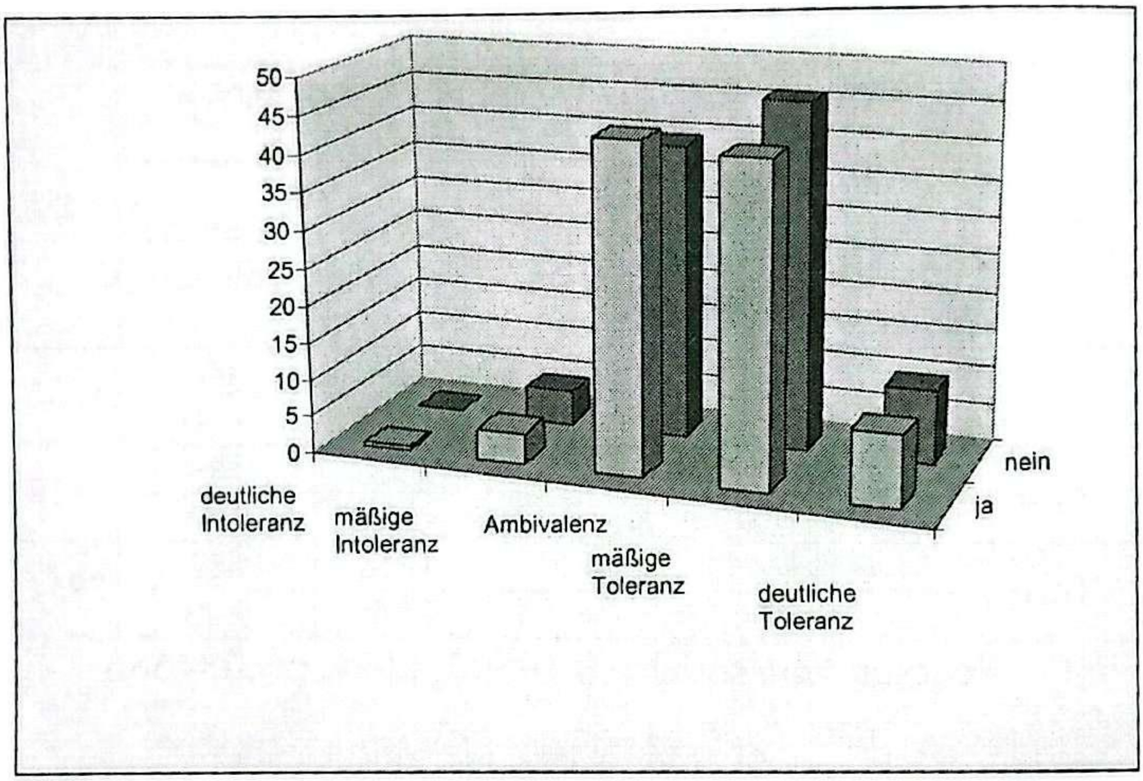

Mit anderen Worten, die Ergebnisse dieser Untersuchung haben gezeigt, dass es keinen bedeutenderen Unterschied in der allgemeinen Stellung zur Religionstoleranz zwischen der domizilen Bevölkerung und der Bevölkerung, die einen Flüchtlingsstatus hatte, gibt, was auch das gewonnene Chi-Quadrat (Pearson Chi-square)= 8.19593 zeigt, das mit 4 Grad Freiheit auf keinem der gewöhnlichen Wichtigkeitsniveaus statistisch wichtig ist (p=.084686).

Anstelle einer Schlussfolgerung

Diese Arbeit wurde als eine empirische Untersuchung der Stellungen von Bürgern Bosnien und Herzegowinas zur Religionstoleranz in BiH konzipiert und realisiert. Sie wurde an einer Mustergruppe von 3014 erwachsenen Bürgern, d.h. die älter als 18 Jahre sind, in beiden Entitäten (Republik Srpska und Föderation BiH) durchgeführt. Die Mustergruppe machten Bürger, die in ländlichen, vorstädtischen und städtischen Ortsgemeinschaften leben, aus, was eine Gültigkeit der gewonnenen Angaben und eine Glaubwürdigkeit der gezogenen Schlussfolgerungen versichert.

Hier soll betont werden, dass wir in der Untersuchung einer so empfindlichen Problematik daran denken, dass für ähnliche Untersuchungen eine günstige gesellschaftliche Umwelt erforderlich ist, in der es möglich ist, durch bekannte wissenschaftliche Methoden ehrliche Äußerungen und Einstellungen der Befragten zu sichern, was eine Hauptvoraussetzung für ein objektives Einsehen dieser komplexen und empfindlichen Problematik ist. Wir denken auch daran, dass es für eine Untersuchung dieser Problematik keine komparativen Indikatoren aus der früheren Zeit gibt, weil (soviel es dem Autor bekannt ist) solche Untersuchungen im ehemahligen politischen System nicht durchgeführt wurden, oder wenn sie (vielleicht) doch durchgeführt wurden, waren sie weder der Öffentlichkeit, noch denn Fachleuten und wissenschaftlichen Arbeitern zugänglich, sondern blieben "verschlossen" in Komiteearchiven.

Diese Untersuchung ist eine Aufzeichnung des Zustandes in einem bestimmten Zeitraum, und soll so auch angesehen werden. Das bezieht sich v.a. auf die Fragen des Territoriums, in dem sie durchgeführt wurde, der Breite und Tiefe der Erfassung des Phänomens selbst. Aus verständlichen Gründen wurde in der Untersuchung eine große Anzahl der relevanten Aspekte der Position des Individuums in der Gesellschaft (Abhängigkeitsvariablen) nicht analysiert, sondern wurden nur relevante Indikatoren der Stellung des Individuums zur gesellschaftlichen Situation erfasst, die den Wert der Indikatoren des bestehenden Zustands in einem bestimmten Zeitraum haben können und als eine Grundlage für weitere Forschungen dienen können.

Die gewonnenen Ergebnisse der Untersuchung haben gezeigt, dass in der jetzigen Entwicklungsphase Bosnien und Herzegowinas die meisten Bürger Stellungen der Religionstoleranz äußern, wobei es auch solche Bürger gibt, die mehr oder weniger deutliche Stellungen der Intoleranz äußern, während eine beträchtliche Anzahl der Bürger ambivalente Stellungen hat. So distribuierte Ergebnisse zeigen unzweideutig, dass in diesen Gebieten ein spezifisches soziales Klima geschaffen wurde, das sich in der Bereitschaft der Bürger, die Angehörigen anderer Religionsgemeinschaften, im Ziele einer Verwirklichung ihrer allgemeinen Rechte und Freiheiten, offenbart, aber dass auch offensichtliches Unvertrauen zu den Angehörigen anderer Konfessionen und Neigung zur Religionshomogenität bestehen.

Die Analyse der Ergebnisse hat noch gezeigt, dass es keine bedeutenderen Unterschiede in der Richtung und Intensität der Stellungen zur Religionstoleranz zwischen den Bürgern, die in der Republik Srpska, und denjenigen, die in der Föderation BiH leben, gibt. Mit anderen Worten, die gewonnenen Ergebnisse der Untersuchung der Religionstoleranz zeigen im breiteren Sinne, dass die Bürger Bosnien und Herzegowinas in einer widersprüchlichen sozialen Umwelt leben, in der das Recht jedes Bürgers auf freie Erklärung seiner Religionsorientierung deutliche Einstellung und das, wozu man neigen soll, darstellt, aber auch dass es für das Individuum sicherer ist, wenn es in einer Umgebung lebt, in der die Angehörigen seiner Religion die Mehrheit ausmachen. Eine solche Einstellung ist auch verständlich, wenn man an die Kriegsereignisse in diesen Gebieten und die Natur des Destruktivverhaltens in den Kriegszerstörungen vor einer nicht so langen Zeit denkt.

Literatura

1. Arendt, H., (1996), **Totalitarizam**, Zagreb, Politička kultura

2. Anušić, A. (1999), **Raste broj mladih vjernika**, "Glas srpski", Banja Luka.

3. Bahtijarević-Šiber, F., Šiber, I. (1970), **Doživljaj potresa, strah i perspektive stanovnika Banja Luke**, Pregled, broj 5-6, Sarajevo

4. Benz, E., (1991), **Duh i život istočne crkve**, Sarajevo, Svjetlost

5. Blagojević, M., (2005), **Religija i crkva u transformacijama društva**, Beograd, Filip Višnjić

6. Boff, L., (1987), **Crkva, karizma, vlast**, Zagreb, Stvarnost

7. Bogomilova, N. (1999), **The Political and Ethnic Particularization of Religion at the End of Millenium**, u: *Hrišćanstvo, društvo, politika,* JUNIR Godišnjak VI, Niš, JUNIR, str.

8. Bojanin, S. (1994), **Duhovnost, psihijatrija i mladi**, "Naučna knjiga", Beograd.

9. Cvitković, I., (2003), **Religije i (ne)nasilje**, u: Vukomanović, Milan i Vučinić, Marinko, ur., *Religijski dijalog: drama razumevanja,* Beograd, BOŠ, str. 11- 19

10. Cvitković, I., (2004), **Konfesija u ratu**, Sarajevo-Zagreb, Svjetlo riječi

11. Cvitković, I. (2005), Rječnik religijskih pojmova, DES, Sarajevo

12. Dunđerović, R. (1990), **Faktori distribucije stavova javnog mnijenja o međunacionalnim odnosima**, "Sveske" br. 28-29, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo.

13. Dunđerović, R. (2004), **Osnovi psihologije menadžmenta**, Fakultet za menadžment, Novi Sad

14. Golubović, Z. Kuzmanović, B., Vasović, M. (1995), **Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba**, "F. Višnjić", Beograd.

15. Gordon, M., S. (2001), **Islam; Svetske religije**, Beograd, Čigoja štampa

16. Hague, R., Harrop, M. & Breslin, S. (1996), **Comparative Government and Politics, An Introduction**, London, Macmillan Press

17. Hantington, S., (2004), **Treći talas**, Beograd, Stubovi kulture

18. Hattstein, M., (1996), **World Religions**, Köln, Könemann

19. Hejvud, E., (2005), **Političke ideologije**, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

20. Helsinški komitet za ljudska prava u BiH (2006), **Izvještaj o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini (analiza za period januar- decembar 2006**), http://www.bh-hchr.org/Izvjestaji/izvj2006.htm

21. Jerotić, V. (1996), **Psihološko i religiozno biće čoveka**, "Beseda", Novi Sad.

22. Jerotić, V., (2000), **Vera i nacija**, Beograd, Izdavački fond Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke

23. Jerotić, V., (2002), **Individuacija i (ili) oboženje**, Beograd, Ars libri

24. Jukić, J., (1997), **Lica i maske svetoga**, Zagreb, Kršćanska sadašnjost

25. Karlsson, (2005), **Vjera, teror, tolerancija; Eseji o religiji i politici**, Tuzla, Izdavačka kuća Hamidović

26. Cronin, A., K., (2003), **Razumijevanje naravi, historije i izvora međunarodnog terorizma**» u: *Revija slobodne misli*, br. 40/2003., str. 16-20. Internet adresa: http://www.krug99.ba/rev/ostalo/novi.htm#tekst2

27. Kleman, O. (2001), **Pravoslavna crkva**, Plato, Beograd.

28. Krizmanić, M., Kolesarić, V., (2003), **Tolerancija u svakidašnjem životu - Psihologija tolerancije**, "Naklada Slap", Jastrebarsko.

29. Krneta, D., (1993), **Javno mnijenje stanovnika Banjaluke o povjerenju u međunarodnu zajednicu**, djelimično publikovano istraživanje

30. Krneta, D., (1997), **Političko raspoloženje birača pred parlamentarne izbore**, djelimično publikovano istraživanje

31. Krneta, D. (1998), **Približavanje pravoslavlju**, "Zmijanje", br. 17. Banja Luka

32. Krneta, D. (1998), **Socijalno-statusna obilježja i vrijednosne orijentacije građana kao determinante stavova o društveno relevantnim pojavama,** Filozofski fakultet, Srpsko Sarajevo, neobjavljena doktorska disertacija.

33. Krneta, D. (1998), **Konstrukcija i primjena skala u pitivanju stavova**, Banjaluka company, Banja Luka.

34. Krneta, D., (1998), **Političko raspoloženje stanovnika Banjaluke**, djelimično publikovano istraživanje

35. Krneta, D., (2001), **Stavovi stanovnika Banjaluke prema društvenim pojavama**, djelimično publikovano istraživanje

36. Krneta, D., (2002), **Religioznost u postsocijalističkom periodu**, djelimično publikovano istraživanje

37. Krneta, D. (2004), **Vrijednosti u svjetlu društvenih promjena**, *knjiga I - Vrijednosti u ratnom periodu*, "Oslobođenje", Banja Luka

38. Krneta, D. (2005), **Vjeronauka u školi u Republici Srpskoj - između apologetike i osporavanja**, Religija i tolerancija, broj 3, Novi Sad

39. Kuburić, Z. (1996), **Religija, porodica i mladi**, Teološki institut za obrazovanje, informacije i statistiku, Beograd.

40. Kuburić, Z., & Moe, Ch., , ed.(2006), **Religion and Pluralism in Education**, Novi Sad, CEIR

41. Küng, H., (1995), **Das Christentum; Wesen und Geschichte**, München, Piper

42. Lok, Dž., (2002), **Pismo o toleranciji**, Beograd, Utopija

43. Lošonc, A., (2002), **Kulturna pluralnost: Apoteoza različitosti ili praksa prihvatanja**, u: *Nova srpska politika misao,* vol. VIII, no. 1-4, str. 7-23

44. Mesić, M., (2006), **Multikulturalizam**, Zagreb, Školska knjiga

45. Milin, L. (1986), **Naučno opravdanje religije - apologetika**, knjiga 6: Crkva i sekte, Eparhija žička, Beograd.

46. Milošević, Z. (2001), **Društvena doktrina Rimokatoličke crkve**, Institut za političke studije, Beograd.

47. Mladenović, V., U. i Sakač, M., D., (2000), **Religioznost i altruizam mladih**, Banjaluka kompanu, Banja Luka.

48. Moe, Ch., (2003), **A 'Bosnian Paradigm' for Religious Tolerance**? *The Local as a Sacred Model for Global Society,*

49. Morison, M., & Braun, S., F. (2001), **Judaizam, Svetske religije**, Beograd, Čigoja štampa

50. Paić, Ž., (2004), **Prevladavanje zapada? Zablude okcidentalizma**, u: *Sarajevske sveske*, br. 6-4, str. 167-178

51. Panikkar, R., (1978), **The Intra-religious Dialogue**, New York, Pauilist Press

52. Pantić, D. (1988), **Klasična i svetovna religioznost**, Institut društvenih nauka, Beograd.

53. Pantić, D. (1990), **Prostorne, vremenske i socijalne koordinate religioznosti mladih u Jugoslaviji**, u: Deca krize, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje, Beograd.

54. Parigin, B., (1965), **Социална психологиа как наука**, Ленинград

55. Petrović, N. (2005), **Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka**, Institut za psihologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd

56. Popadić, D., (2003), **Tolerancija**, IP "Žarko Albulj", Beograd

57. Popović, R. V. (1999), **Pravoslavlje na raskršću vekova**, Bogoslovski fakultet SPC, Beograd

58. Popov, Z. (2002), **Dogmatizam globalizma- moderne svetovne religije**, u: Dijalog i dogma, Novi Sad, CEIR, str. 209- 216

59. Popov-Momčinović, Z. (2006), **Liberalizam, religija, tolerancija**, u: Religija i tolerancija, Br. 6, str. 71- 91

60. Popović-Obradović, O., (2004), **Crkva, Nacija, Država- Srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji**, u: Između autoritarizma i demokratije; Srbija Crna Gora, Hrvatska, Beograd, CEDET, str. 133-149

61. Protić, P. (1994), **Pravoslavna hrišćanska etika**, Metaprint, Kozarska Dubica.

62. **Pravoslavna veronauka u Republici Srpskoj - problemi i perspektive** (2001), priredili: Protojerej M. Vasiljević i Z. Milošević, Dabar, izdavačka kuća Mitropolije dabrobosanske, Manastir Dobrun.

63. Radulović, M., (2002), **Religijska (ne)tolerancija u Glasu Koncila i Pravoslavlju (1989.-1991.)**, u: Nova srpska politička misao, vol. VIII, no. 1-4, str. 251-267

64. Rajić, Lj., (2003), **Fundamentalizam, cilj ili sredstvo**, u: Vukomanović, M. i Vučinić, M., ur., Religijski dijalog: drama razumevanja, Beograd, BOŠ, str. 33-58

65. **Religijsko obrazovanje i nastava religije u državnim školama u Evropi** (1998), Republika Srbija, Ministarstvo prosvete, Sektor za istraživanje i razvoj obrazovanja, Beograd.

66. **Religija-rat-mir** (1994), Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Niš.

67. Roter, Z. (1988), **Revitalizacija religije i desekularizacija društva u Sloveniji**, "Sociologija", br. 2/3 str. 403, Beograd.

68. Rot, N. i Havelka, N., (1973), **Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine**, Institut društvenih nauka, Beograd

69. Saada-Gendron, J., (2005), **Trpeljivost**, Sarajevo, RABIC i ECLD

70. Sajer, Dž., (1996), **Svemir moga suseda**, Beograd, Alfa i omega

71. Semprini, A., (2004), **Multikulturalizam**, Beograd, Klio

72. Stoja, V. (2000), **Istorija hrišćanske crkve**, Prometej, Novi Sad.

73. Stoja, V. (2000), **Istorija Srpske pravoslavne crkve**, Prometej, Novi Sad.

74. Stojanović, Lj., (2006), **Pravoslavlje i evropske integracije**, u: Cvitković, Ivan i Abazović, Dino, ur., *Religija i europske integracije,* Sarajevo, Magistrat Sarajevo i FPN Sarajevo, str. 171- 187

75. Tokvil, Aleksis de (1993), **O demokratiji u Americi**, Sremski Karlovci- Novi Sad, Izdavačka knižarnica Zorana Stanojevića,

76. **Tolerancija**, (1999), ur. B. Jakšić, Republika, Beograd

77. Turjačanin, D. M. (2001), **Socijalno biće klerikalizma**, Filozofski fakultet Banja Luka, Banja Luka.

78. Tučemski, M. (1999), **Crkva, porodica i škola**, s ruskog preveo: M. Popović, "Beli anđeo", Šabac.

79. Šiber, I. (1984), **Psihologija i društvo**, CEKADE, Zagreb

80. Štobe, Hajnc-Ginter (1999), **Religijske implikacije sukoba u Centralnoj i Istočnoj Evropi**, u: *Hrišćanstvo, društvo, politika,* JUNIR Godišnjak VI, Niš, JUNIR, str.

81. Šušnjić, Đ., (1998), **Religija I, II**, Beograd, Čigoja štampa

82. Šušnjić, Đ. (1999), **Metodologija - kritika nauke**, "Čigoja štampa", Beograd.

83. Vrcan, S. (1986), **Omladina osamdesetih godina, religija i Crkva**, u: Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije - preliminarna analiza rezultata istraživanja, CID - IDIS, Beograd - Zagreb.

84. Vrcan, S., (2004), **Religija i politika- simptomatični primjer bivše Jugoslavije devedesetih godina**, u: *Između autoritarizma i demokratije; Srbija Crna Gora, Hrvatska,* Beograd, CEDET, str. 89-105

85. Voltaire (1988), **Rasprava o toleranciji**, Zagreb, Školske novine

86. Vukomanović, M., (2001), **Sveto i mnoštvo; Izazovi religijskog pluralizma**, Beograd, Čigoja štampa

87. Zbornik radova, (2003), **Uvažavanje različitosti i obrazovanje**, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd

PRILOZI

Anketni list

Poštovani sugrađani,

Ovom anketom želimo da upoznamo Vaše raspoloženje o važnim životnim pitanjima. Zato Vas molimo da pažljivo pročitate svako pitanje i iskreno odgovorite. Zaokružite odgovarajući broj u tabeli ili ispred ponuđenog odgovora.

Anketu ne treba potpisivati.

Unaprijed se zahvaljujemo na saradnji!

1. Koliko imate godina? ....

2. Kojeg ste pola?
1) muški
2) ženski

3. Mjesto stanovanja:
1) selo
2) prigradsko naselje
3) grad

4. Da li imate (ili ste imali) status izbjeglice?
1) da
2) ne

5. Vi potičete iz porodice:
1) zemljoradnika
2) radnika
3) intelektualca
4) zanatlije
5) službenika
6) ili? ....

6. Vaš sadašnji radni status je:
1) učenik-redovan student
2) zaposlen u društvenom sektoru
3) zaposlen kod privatnika
4) poljoprivrednik
5) domaćica
6) penzioner
7) nisam zaposlen
8) neki drugi ....

7. Vaša školska sprema je:
1) osnovna škola
2) srednja škola
3) škola za KV/VKV radnike
4) viša i visoka
5) naučni stepen (spec. mr ili dr)

8. Materijalne prilike u kojima sada živite su:
1) veoma dobre (pripadam imućnijima)
2) dobre (pripadam dobro stojećim)
3) osrednje (pripadam srednjem sloju)
4) loše (nekako sastavljam kraj sa krajem)
5) veoma loše (jedva preživljavam)

9. Kakav je Vaš položaj u preduzeću?
1) Visok rukovodeći položaj (gen. direktor, republički ili opštinski funkcioner, načelnik)
2) Rukovodeći položaj (direktor sektora, poslovođa)
3) Niži rukovodeći položaj (brigadir, koordinator)
4) Radnik bez rukovodnog položaja
5) Vlasnik sam privatne firme
6) Nisam u radnom odnosu
7) Ili? ....

10. Da li ste član neke političke stranke?
1) ne
2) da, koje. ....

11. Da li vjerujete u:	da	nisam siguran	ne
a) postojanje Boga			
b) sudbinu			
c) zagrobni život			

(Odgovor označite znakom "X" u odgovarajuće kolone)

12. Kako doživljavate sadašnju situaciju?
1) veoma sam uplašen
2) zabrinut sam
3) ravnodušan sam
4) bezbrižan sam
5) sretan sam
6)ili?..

13. Kako biste ocijenili djelovanje Vaše porodice tokom Drugog svjetskog rata?
1) Djelovala je u sastavu partizanskog pokreta
2) Djelovala je u četničkim jedinicama
3) Djelovala je u ustaškim - domobranskim jedinicama
4) Djelovala je na više vojno-političkih strana
5) Bila je izvan sukobljenih strana
6) Ne znam

14. Koliko se slažete ili ne slažete sa svakom od navedenih tvrdnji.	potpuno se slažem	uglavnom se slažem	neodlučan sam	uglavnem se ne slažem	uopšte se ne slažem
1. Najbolje je ne govoriti nikom ništa loše - ne zna se kakve mogu biti posljedice	5	4	3	2	1
2. Najbolje je javno govoriti ono što se misli	1	2	3	4	5
3. Djecu treba savjetovati da javno ne govore ono što misle, zbog štetnih posljedica	5	4	3	2	1
4. U našem društvu najbolje prolaze ljudi koji otvoreno govore šta misle.	1	2	3	4	5
5. Kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti	5	4	3	2	1
6. Pametnije je malo se strpiti nego javno iznositi svoja mišljenja i zamjerati se.	5	4	3	2	1
7. Najbolje je svakom otvoreno reći svoje mišljenje, bez obzira da li se to njemu dopalo ili ne.	1	2	3	4	5

15. Da li je neko iz Vaše uže porodice stradao u ovom ratu?

1) da
2) ne

16. Navedena su različiti pitanja o društvu. Zaokružite odgovarajući broj i označite stepen ličnog slaganja ili neslaganja sa svakim pitanjem.	potpuno se slažem	uglavnom se slažem	dvoumim se	uglavnom se ne slažem	sasvim se ne slažem
1 U svakom društvu mora postojati politički autoritet u koga će ljudi potpuno da vjeruju i čije odluke će sprovoditi bez pogovora.	5	4	3	2	1
2 Ono što je ovoj zemlji najpotrebnije, potrebnije od zakona i političkih programa, je nekoliko hrabrih, neumornih vođa u koje narod ima povjerenje.	5	4	3	2	1
3. Za uspjeh neke grupe najvažnije je naći energičnog i pravednog vođu koga će svi poštovati i slušati.	5	4	3	2	1
4. Bez vođe je svaki narod kao čovjek bez glave.	5	4	3	2	1
5. Ne treba dozvoliti djeci i omladini da iskazuju svoju neposlušnost	5	4	3	2	1
6. Previše slobode danas vodi dezintegraciji društva	5	4	3	2	1
7. Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije vrline koje djeca treba da nauče.	5	4	3	2	1

17. Treba li pripadnicima drugih naroda omogućiti da imaju visok društveni položaj u sredini gdje živite?

1) da 2) nisam siguran 3) ne

18. Kakav je Vaš odnos prema religiji?

1) vjernik sam
2) simpatizer sam religije
3) ravnodušan sam
4) nisam vjernik
5) protivnik sam religije

19. Rat u BiH izazvao je različita tumačenja, tako da se može reći da o tom ratu ima toliko različitih mišljenja koliko i ljudi. Zato Vas molimo da iskreno odgovorite šta mislite o ratu uopšte i posebno o ratu u BiH.	potpuno se slažem	uglavnom se slažem	neutralan sam	uglavnom se ne slažem	uopšte se ne slažem
1. Rat je najveća ljudska besmislica i tragedija	5	4	3	2	1
2. Rat u BiH donio je većini ljudi ogromne štete i lične tragedije	5	4	3	2	1
3. Danas samo borci treba da zaslužuju počasti i priznanja	5	4	3	2	1
4. Rat je unazadio mogućnosti mog naroda da se uključi u tokove savremene civilizacije	5	4	3	2	1
5. Ovaj rat je trebao da obezbijedi trajno blagostanje mom narodu	5	4	3	2	1
6. Rat mi je donio ogromne štete, koje neću moći nadoknaditi do kraja života	5	4	3	2	1
7.Ovaj rat je moj narod odveo u katastrofu	5	4	3	2	1
8. Rat je bio prilika da se osvete zločini koji su ranije učinjeni mom narodu	5	4	3	2	1
9. Moj narod je ratom dobio ono što za dugi niz godina nije dobio u miru.	5	4	3	2	1
10. Zbog zločina prema mom narodu trebalo se nemilosrdnije osvetiti drugim narodima.	5	4	3	2	1
11. Pošten čovjek u ratu propada svakako (materijalno i moralno)	5	4	3	2	1
12. Rat u BiH je bio jedinstvena prilika za lopove i probisvijete.	5	4	3	2	1

20. Koliko se slažete ili ne slažete sa svakom od navedenih tvrdnji.	potpuno se slažem	uglavnom se slažem	neodlučan sam	uglavnem se ne slažem	uopšte se ne slažem
1. Najbolje je ne govoriti nikom ništa loše - ne zna se kakve mogu biti posljedice	5	4	3	2	1
2. Najbolje je javno govoriti ono što se misli	1	2	3	4	5
3. Djecu treba savjetovati da javno ne govore ono što misle, zbog štetnih posljedica	5	4	3	2	1
4. U našem društvu najbolje prolaze ljudi koji otvoreno govore šta misle.	1	2	3	4	5
5. Kod nas još nisu zaživjela vremena da se bez posljedica može govoriti o propustima ljudi na vlasti	5	4	3	2	1
6. Pametnije je malo se strpiti nego javno iznositi svoja mišljenja i zamjerati se.	5	4	3	2	1
7. Najbolje je svakom otvoreno reći svoje mišljenje, bez obzira da li se to njemu dopalo ili ne.	1	2	3	4	5

21. Kakva stranka bi Vam u budućnosti najviše odgovarala?

1) Stranka jake nacionalne orijentacije
2) Stranka umjerene nacionalne orijentacije
3) Stranka multietničke orijentacije
4) Stranka bez etničke orijentacije
5) Ili? ....

22. **Koliko se slažete ili ne slažete sa svakom od navedenih tvrdnji.**	potpuno se slažem	uglavnom se slažem	neutralan sam	uglavnom se ne slažem	uopšte se ne slažem
1. Nacionalno osjećanje je jedno od najljepših osjećanja koje čovjek može imati	5	4	3	2	1
2. Pripadanje naciji pruža čovjeku osjećaj sigurnosti	5	4	3	2	1
3. Osjećanje pripadnosti naciji je dokaz čovjekove zrelosti	5	4	3	2	1
4. Čovjek koji je pretjerano vezan za svoju naciju ne može voljeti ljude drugih nacija	5	4	3	2	1
5. Da nema nacija ne bi bilo razdora među ljudima	5	4	3	2	1
6. Pretjerano osjećanje pripadnosti svojoj naciji izaziva mržnju prema drugim nacijama	5	4	3	2	1
7. Samo čovjek kome je svejedno ko kojoj naciji pripada može biti dobar čovjek	5	4	3	2	1
8. Oni koji su se izjašnjavali kao jugosloveni bili su najnapredniji članovi društva	5	4	3	2	1
9. Čovjeku može biti ugodno samo ako živi tamo gdje je većina pripadnika njegove nacije.	5	4	3	2	1
10. Prosperitet moje nacije je moguć samo ako su druge nacije slobodne i ravnopravne	5	4	3	2	1

23. Koliko se slažete ili ne slažete sa svakom od navedenih tvrdnji.	potpuno se slažem	uglavnom se slažem	neodlučan sam	uglavnem se ne slažem	uopšte se ne slažem
1. Ja prihvatam ljude čija je religija drugačija od moje	5	4	3	2	1
2. Moj budući bračni drug pripadaće istoj vjerskoj zajedinici kao i ja	1	2	3	4	5
3. Ljudi traba da imaju jednaka prava bez obzira na vjersku pripadnost	5	4	3	2	1
4. Važnije je kakav je neko čovjek nego kojoj veri pripada	5	4	3	2	1
5. Svako ima pravo da bira u koju će vjersku zajednicu da ide i u šta će da vjeruje	5	4	3	2	1
6. Svi građani jedne države treba da pripadaju istoj religiji i crkvi	1	2	3	4	5
7. Vjerski mješoviti brakovi su unaprijed osuđeni na propast	1	2	3	4	5
8. Prema pripadnicima drugih vjera treba biti oprezan čak i kad su nam prijatelji	1	2	3	4	5
9. Vjernici različitih vjera treba međusobno da se druže i uče jedni od drugih	5	4	3	2	1
10. Čovek se može osjećati sigurno samo ako živi u sredini u kojoj većinu čine pripadnici njegove religije	1	2	3	4	5

HVALA NA SARADNJI!

Dr Dragoljub KRNETA
Zlatiborka POPOV-MOMČINOVIĆ

RELIGIJSKA TOLERANCIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Izdavač:
NEZAVISNI UNIVERZITET
BANJALUKA

Za izdavača:
Dr Đorđe Mikić

Štampa:
GRAFID D.O.O.
BANJA LUKA

Za štampariju:
Branislav Ivanković

Tiraž:
500

Prvo izdanje

Bilješka o autorima

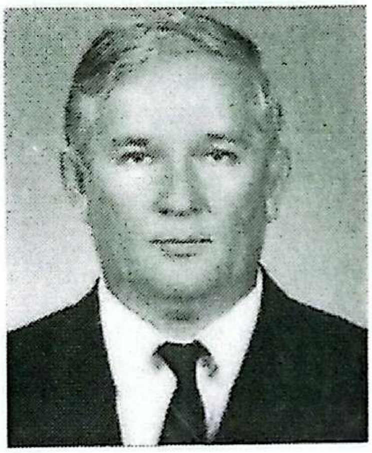

Dr Dragoljub Krneta rođen je u G. Dragotinji, opština Prijedor. Završio je Učiteljsku školu u Prijedoru, Filozofski fakultet u Sarajevu, gdje je 1986. godine stekao naučni stepen magistra, a 1998. akademski rang doktora psiholoških nauka u S. Sarajevu. Objavio je preko 120 istraživačkih, stručnih i publicističkih radova u časopisima, zbornicima i drugim glasilima veći broj publikacije, te monografije: *Vaspitno djelovanje u školi (*1995). *Konstrukcija i primjena skala u ispitivanju stavova (*1998), *Politika i život* (u koautorstvu, 1999.), *Kvalitet čitanja* (2001), *Vrijednosti u svjetlu društvenih promjena* (2004), *Odabrana poglavlja iz edukacijske psihologije* (2004) i *Socijalna psihologija* (2005), *Interaktivno učenje i nastava* (2006). Biran je u zvanje vanrednog profesora za predmet Pedagoška psihologija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

Zlatiborka Popov-Momčinović je rođena u Vršcu, 1975., gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Studij sociologije završila je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Od 2004., zamenik je urednika časopisa *Religija i tolerancija,* gde je i objavila veći broj članaka. Izabrana je za asistenta na Filozofskom fakultetu Istočno Sarajevo 2005. god., na katedri za sociologiju. Bavi se istraživanjima u oblasti sociologije politike i sociologije religije. Sarađivala je na istraživačkim projektima iz oblasti religije u okviru Centra za empirijska istraživanja religije (CEIR) iz Novog Sada i u okviru organizacije Kotor Network, pod pokroviteljstvom Univerziteta iz Osla. Govori engleski i nemački, a služi se francuskim jezikom.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.647.5(497.6 Република српска)

КРНЕТА, Драгољуб
Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini /
Dragoljub Krneta, Zlatiborka Popov-Momčinović. -
1. izd. - Banja Luka : Nezavisni univerzitet, 2007
(Banja Luka : Grafid). - 201 str. : ilustr. ; 21 cm

Djelimično uporedo srp. tekst injem. prevod. - Tiraž
500. - Napomene uz tekst. - Slike autora i bilješka o
njima na kor. - Bibliografija: str.
183-190.

ISBN 978-99938-845-9-0
1. Попов-Момчиновић, Златиборка (аутор)

COBISS.BH-ID 619288

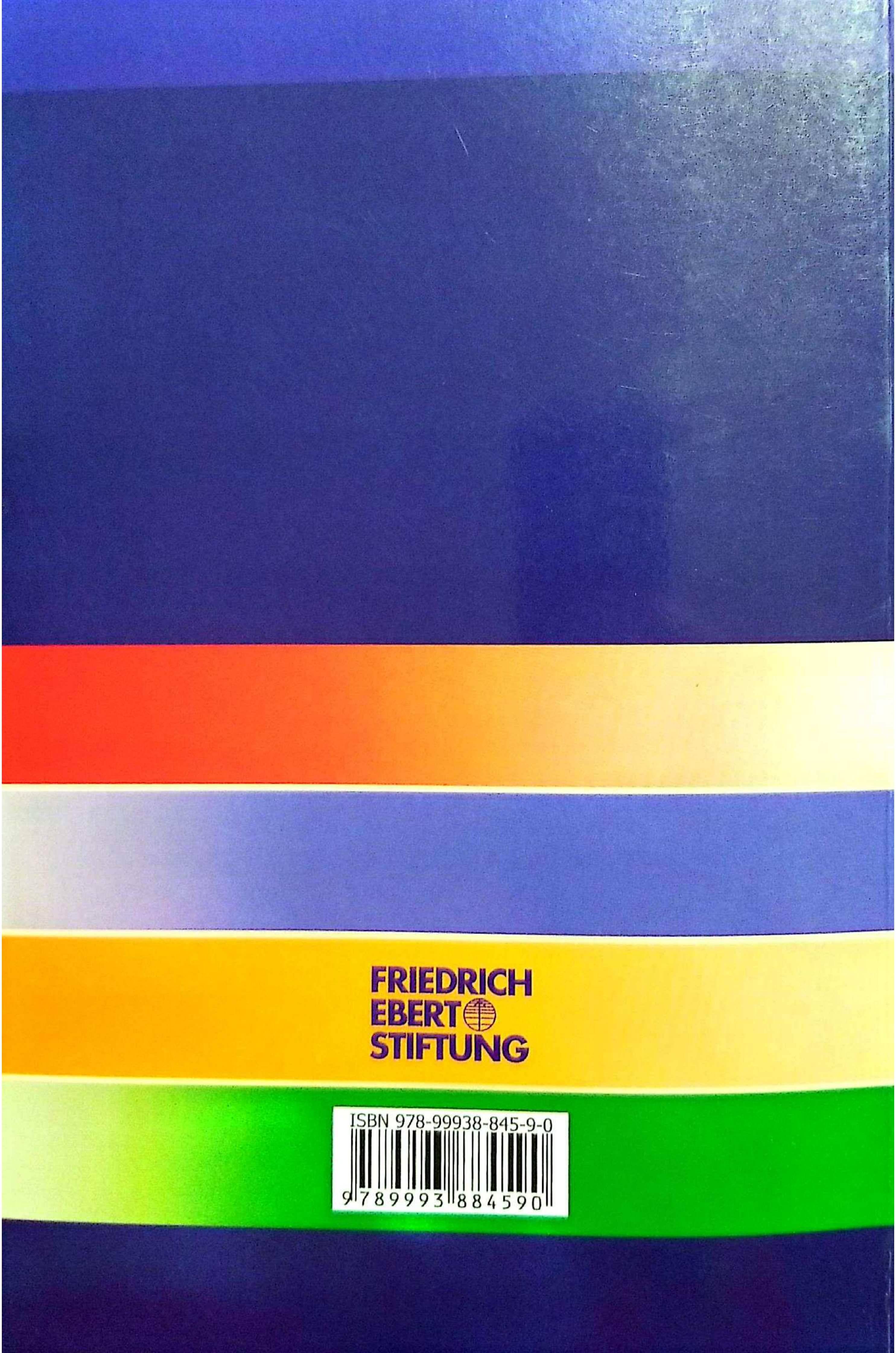

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

ISBN 978-99938-845-9-0

9 789993 884590